

Գ Լ ՈՒ Խ Ե Ր Կ Ր ՈՐ Դ

ՈՒՇ ԲՐՈՆՁԵԴԱՐՅԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐ

Բնակավայրի պեղված հատվածներում հետազոտվող դարաշրջանի անխաթար պահպանված կառույցներ չեն հայտնաբերված. հետագա դարաշրջանների շինարարական աշխատանքներն ավերել էին ուշ բրոնզեդարյան կառույցները: Այդ են փաստում I պեղավայրի պեղումների արդյունքները:

Վերը նշվեց, որ III կացարանի հարավային պատը մասամբ ավերվել էր հյուսիս-հարավ ուղղությամբ ձգվող պատով: Վերջինս, հարավային մասում անկյուն տալով, թեքվում էր արևմուտք: Այս պատերի միջև եղած տարածքը (VII սենյակ) ամբողջությամբ ծածկված էր փոքրիկ սալերով: Ուշ ժամանակաշրջանի պաականող այդ կառույցի սալածածկ հատակի, որտեղից ոչ մի նյութ չհայտնաբերվեց, III սենյակի հատակից բարձր էր 1.1մ: Ուշ բրոնզեդարյան նյութերը, որոնք ներկայացված են կարասի, քրեղանների, կճուճի ռեկորներով ու հերունով (աղ. XI, 1-4,7), հայտնաբերվեցին սալահատակի տակ ընկած մշակութային շերտից 0.6 մ խորության վրա՝ III կացարանի հատակից 0.5մ բարձր: Ուշ բրոնզեդարյան նյութերից ցած մայր հողն էր. հետևաբար III սենյակի հարավային պատը հենված է եղել մայր հողի կտրվածքին, որի մեջ և խորացել էր ուշ բրոնզեդարյան շերտը, որն ամբողջությամբ պեղել չհաջողվեց: Ելնելով առկա տվյալներից, կարող ենք նշել միայն, որ VII կիսակառույց կացարանը (այստեղ ավերածության հետքեր չդիտվեցին) ուշ բրոնզի դարաշրջանին չի պատկանում: Այդ դարաշրջանին է պատկանում մախորդ գլխում հիշատակված, IV սենյակի հատակից 0.9-1.1մ բարձրության վրա բացված՝ ավերված կառույցի ու-ձև հատվածը, որտեղից հայտնաբերվեցին ազնվացեղ եղջերվի եղջյուրների մասեր, քրեղանի, թասերի, կճուճների ռեկորներ (աղ. XI, 5, 6, 8-10):

Հայտնաբերված նյութերից կարասը, սև փայլեցրած մակերեսով, ձգված, փքուն ուսերով իրան ունի և դուրս ճկված, կլորացող շուրթ: Կարասի ուսը զարդարված է գույզ ելունդագոսիների միջև ձգվող, սեղմմամբ ստացված ալիքներով, իսկ իրանը ուղղահայաց փայլագծերով (աղ. XI, 1): Ինչ վերաբերում է քրեղաններին, ապա դրանցից երկուսը կլորացող իրանով ու դուրս ճկված, կլորացող շուրթով ամաններ են, որոնց սև փայլեցրած մակերեսները մի դեպքում զարդարված են ելունդագոսիներով ու ցանցկեն փայլանախշով, մյուսում՝ փայլեցմամի ստացված լայն ժապավենով ու դրանից իջնող փայլագծերով (աղ. XI, 2,4): Քրեղաններից երրորդի՝ փոքր-

ինչ երկթեք, սև, թույլ փայլեցրած մակերեսով իրանը վերին մասում գարդարված է իրաք հաջորդող թույլ ճկվածքագոսիներով: որոնք մակերեսին ալիքավորված տեսք են տալիս: Այս ամանը ևս կլորացող շուրթ ունի (աղ. XI, 10):

Ափատեսակ են և երկու թասերը. ունեն կիսագնդաձև իբան և սրվող շուրթ: Մեկի մուգ շագանակագույն փայլեցրած մակերեսը գարդարված է ակոսագոսիով ու դրանից իջնող փայլագծերով, իսկ մյուսի սև փայլեցրած մակերեսը անգարդ է (աղ. XI, 5,6):

Գրեթե միանման են և երեք կճուճները: Լև անփայլ (աղ. XI, 7), դարչնագույն (աղ. XI, 8) ու կարմիր, գորշ բծերով ծածկված (աղ. XI, 9) այս անոթների մակերեսները մրապաա են: Կճուճների լիքուն իրանները գարդարված են հասփկներով և կամ հավելադիր պարանսագարդով ու փորագիր գծերով: Անոթներից երկուսն ունեն դուրս կլորացող, իսկ մեկը՝ դեպի դուրս թեք կտրած շուրթ (աղ. XI, 9):

Նյութից վերջինը՝ ծայրում սրվող ոսկոռ հերուներ, վերին՝ լայնացող մասում, կողքից ելնող մբջանցին անցք ունի (աղ. XI, 3):

Կրկնողություններից խուսափելու նպատակով այստեղ չենք ծանրանա քննված նյութերի առանձնահատկությունների, բնորոշ գծերի վեր հանման և գուգահեռների թվարկման վրա: Այդ հարցերին կանդրադառնանք հետագոտվող դարաշրջանին պատկանող դամբարաններից հայտնաբերված համանման նյութերի քննության ժամանակ:

1. ՈՒՇ ԲՐՈՆՁԵԴԱՐՅԱՆ ԴԱՄԲԱՐԱՆՆԵՐ (Պեղ. Ռ.Թորոսյան, Օ. Խնկիկյան, Լ.Պետրոսյան)

Ձբաղեցնում են առաջին դամբարանադաշտի հյուսիսային հատվածը: Բոլոր դամբարանները, բացառությամբ մեկ դեպքի (սալարկո), հիմնահողային են: Այդ դամբարանների մի մասի վերգեանյա նշանները վերացվել էին շինարարական աշխատանքների ընթացքում: Լևխաթար պահպանված դամբարաններից երևում էր, սակայն, որ դրանք ևս ծածկված են եղել հողի ու մանր քարերի խառնուրդից կազմված ցածր՝ 20-50սմ բարձրություն ունեցող դամբարանաթմբերով: Այս դարաշրջանին են պատկանում պեղված դամբարաններից 58-ը:

Դամբարան № 2 (2-77թ. *) - խրամուղու շինարարությամբ վեասված դամբարանախցում (չափ.՝ 1x0.8x0.7մ, ուղղութ.՝ հյուսիս-հարավ), գլխով հյուսիս ուղղված

*Փակագծում նշված թվերից առաջինը տվյալ տարվա պեղված դամբարանի հերթական համարն է, երկրորդը՝ տարեթիվը:

կմախքը թաղված էր ծախս կողքի վրա: Դամբարանի հյուսիս-արևելյան անկյունում՝ կմախքի գանգի առջևում, սափոր էր դրված, իսկ ոտնաթաթերի մոտ գտնվեցին երկու կճուճ (աղ. XII, 1-3):

Դամբարան № 14 (1-78թ.) - սալարկղ էր, որի հարավային պատը կազմող խոշոր սալը (չափ. 1.7x1.5մ) տեղաշարժվել էր հողահարթեցման ընթացքում: Բացակայում էին և վերգետնյա նշաններն ու ծածկի սալերը: Այս դամբարանախցում (չափ. 2.4x1.4x1.7մ, ուղղութ.՝ հյուսիս-հարավ) ևս կմախքը գլխով հյուսիս էր ուղղված, բայց աջ կողքի վրա էր թաղված, վերջույթները կծկած վիճակում: Դամբարանի հարավային պատի մոտ, անմիջապես կմախքի ոտնաթաթերի կողքին վեց խեցանոթ էին դրված, իսկ կոնքոսկոի հարևանությամբ բրոնզե օղ էր ընկած (աղ. XII, 4-10): Դամբարանի արևելյան և հյուսիսային պատերի մոտից հայտնաբերվեցին խոշոր եղջերավոր անասունի վերջույթների ոսկորներ:

Դամբարան № 15 (2-78թ.) - ծածկված էր 5մ տրամագիծ և 0.5մ բարձրություն ունեցող դամբարանաթմբով: Դամբարանախուցը ծածկող երկու սալերը դրված էին դամբարանախցի (չափ. 2x1.1x1.2մ, ուղղութ.՝ հյուսիս-հարավ) անկյուններում տեղադրված ոչ մեծ քաղերի վրա: Աջ կողքի գտնվող, գլխով հյուսիս ուղղված կմախքի ծալված ոտքերի մոտ, դամբարանի հարավային պատի դիմաց գտնվեցին երեք խեցանոթ, իսկ գանգի մերձակայքում՝ դամբարանի հյուսիս-արևմտյան անկյունում, հայտնաբերվեցին բրոնզե կոճակներ ու դաշույն: Այս նյութերը դրված էին խոշոր եղջերավոր անասունի կողոսկրների վրա: Կմախքի կոնքոսկոի մոտ ընկած էին վաճառատե 12 նետաալաք, բրոնզե «գուրգ», փոքրիկ կոճակ և բրոնզե օղ (սղ. XIII, 1-11): Դամբարանից հայտնաբերվեցին նաև ձիու կմախքի առանձին մասեր. կենդանու գանգը դրված էր արևելյան պատի մոտ:

Դամբարան № 16 (3-78թ.) - երկու սալով ծածկված դամբարանախցում (չափ՝ 1.8x1x1.1, ուղղութ.՝ հյուսիս-հարավ) կմախքը աջ կողքի վրա էր գտնվում և գլխով հյուսիս էր ուղղված: Կմախքի կոնքոսկոի մոտ դրված էր մեկ խեցանոթ, ինկ մյուսը՝ թիակոսկրների հարևանությամբ: Խեցանոթներից երրորդը դրված էր գլխի, իսկ վերջինը՝ ոտքերի մոտ: Նյութերից վերջինը՝ բրոնզե դաշույնը, գտնվեց ձեռքի մոտ (աղ. XIII, 12-16):

Դամբարան № 17 (4-78թ.) - երկու սալով ծածկված այս դամբարանախցում ևս (չափ. 1.7x0.8x1.2, ուղղութ.՝ հյուսիս-հարավ) աջ կողքի գտնվող կմախքը գլխով հյուսիս էր ուղղված: Դամբարանի հարավ-արևելյան անկյունում դրված էր բրոնզե կաթսա, որի մեջ հայտնաբերվեցին խոշոր եղջերավոր անասունի ոսկորներ և սափոր: Կմախքի աջ ձեռքի մոտ ընկած էր զինվորի, առյուծի և թռչունների արձանիկներից կազմված, խարսխած և հիմքի վրա ձևավորված արձանախումբ, իսկ ձախ ձեռքի վրա բրոնզե թասն էր (աղ. XIV, 1-4):

Դամբարան № 18 (5-78թ.) - երկու սալով ծածկված այս դամբարանախուցը (չափ. 2.1x1.5x1.6մ, ուղղութ.՝ հյուսիս-հարավ) գուրկ էր վերգետնյա նշաններից: Նախորդի հարևանությամբ գտնվող այս դամբարանում ևս կմախքը աջ կողքի վրա էր, գլխով՝ հյուսիս: Կոնքոսկոի վրա ընկած էր երկաթե ծալած կաշվե գոտու մաս, որի

տակ բրոնզե դաշույնն էր: Վերջինս դրված էր բրոնզե ծայրապանով ավարտվող փայտե պատյանի մեջ, որի մեկ երեսն էր պահպանված: Ուտնաթաթերի մոտ հայտնաբերվեցին երկու քրեղան և մեկ սափոր (աղ. XIV, 5-10):

Դամբարան № 19 (6-78թ.) - ծածկասալերը բացակայում էին: Այս դամբարանում ևս (չափ.՝ 1.8x0.8x1.4մ, ուղղուբ.՝ հյուսիս-հարավ) կմախքը աջ կողքի վրա էր գտնվում և զլխով հյուսիս էր ուղղված: Կոնքոսկոի վրա գտնվող աջ ձեռքի մոտ (ծախը դեմքի առջևում էի) քրեղան էր դրված, իսկ ոտքերի կողքին՝ կճուճ (աղ. XV, 1,2):

Դամբարան № 20 (7-78թ.) - նախորդի պես զուրկ էր վերգետնյա նշաններից ու ծածկասալերից (չափ.՝ 1.5x1x1.4մ, ուղղուբ.՝ հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք), ինկ կմախքը ծախ կողքի վրա էր գտնվում: Վերջինիս մոտ հայտնաբերվեցին երկու խեցանոթների բեկորներ, որոնցից հնարավոր եղավ մասնակիորեն վերականգնել մեկը: Կրծքավանդակի մոտ բրոնզե շքասեղ գտնվող (աղ. XV, 3-4):

Դամբարան № 21 (8-78թ.) - երկու սալով ծածկմած այս դամբարանում (չափ՝ 1.8x0.8x1.1մ, ուղղուբ.՝ հյուսիս-հարավ) կմախքը աջ կողքի վրա էր, զլխով՝ հյուսիս: Կրծքավանդակի մոտ գտնվեցին բրոնզից, սարդիոնից, ծարիրից, մածուկից պատրաստված ուլունքներ և երկու կոճակ: Թևերին հագցված էին երեք բրոնզյա ապարանջան: Այս նյութերից ռացի գտնվեցին իրնգ խեցանոթ, որոնցից երկուսը դրված էին զլխի, ինկ երեքը՝ ոտքերի մոտ (աղ. XVI):

Դամբարան № 22 (9-78թ.) - ամբողջությամբ ավերված այս դամբարանի նյութերը՝ սափոր, կճուճ, թաս, միզակ (աղ. XIV, 11-14) և փշրված ոսկորներ, հայտնաբերվեցին խրամասի եզրին թափված հողի մեջ:

Դամբարան № 23 (10-78թ.) - հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք ուղղված այս դամբարանում (չափ.՝ 1x0.9x0.8մ) կմախքն աջ կողքի վրա էր գտնվում և զլխով ուղղված էր հյուսիս-արևելք: Գանգի տակ գետաքար էր դրված: Դամբարանի հարավային կողմում՝ ուտնաթաթերի մոտ, հայտնաբերվեցին երկու սափոր, կարաս, թաս ու քրեղան (աղ. XVII): Այս խեցանոթների մոտ դրված էին խոշոր եղջերավեր անասունի առանձին ոսկորներ:

Դամբարան № 24 (11-78թ.) - ծածկասալերից մեկն էր պահպանված: Դամբարանում (չափ.՝ 2.2x1.3x1մ, ուղղուբ.՝ հյուսիս-հարավ) կմախքը աջ կողքի վրա էր գտնվում և զլխով հյուսիս էր ուղղված: Կրծքավանդակի մոտ գտնվեցին բրոնզյա փոքր կոճակներ (36 հատ), սարդիոնից, ծարիրից ու մածուկից պատրաստված ուլունքներ, բոժոժանման և թոչնածև կախիմներ: Սատների ոսկորներին հագցված էին բրոնզյա մատանիներ (4 հատ), իսկ այտոսկոի վրա ընկած էր բրոնզյա լարից պատրաստված ծռմռված գարդ, որն ամենայն հավանականությամբ օձագալար պատկերով քունքազարդ է եղել: Ուտնաթաթերի մոտ երկու կճուճ էին դրված (աղ. XVIII):

Դամբարան № 26 (13-78թ.) - ուներ 6մ տրամագծով և 0.2մ թափաթյամբ դամբարանաթումր: Դամբարանախուցը (չափ.՝ 1.8x1x1.3մ, ուղղուբ.՝ հյուսիս-հարավ) ծածկված էր երկու սալով: Ուշագրավ էի այն հանգամանքը, որ այս հիմնահողային դամբարանը 0.9մ խորությունից հետո, ևս 0.4մ խորացված էի տուֆի բնական շերտի

մեջ, ինչը և մատնանշում էր որոշակի խորություն ստանալու ձգտումը: Դամբարանի հարավային հատվածում, 0.8մ խորության վրա, գտնվեց խոշոր քրեղանի մաս, որից ցած, տուֆի շերտում, հայտնաբերվեցին մարդու կոնքոսկրն ու ստորին ծնոտը: Դրանց մոտ ընկած էին կճուճի բեկորներ ու քրեղանի մաս (աղ. XIX, 1-2): Տպավորությունն այնպիսին էր, որ այստեղ թաղվել են դիակո առանձին մասերը, որոնց հետ դամբարան էին նետվել նախապես կոտրված խեցանոթների բեկորներ:

Դամբարան № 28 (15-78թ.) - պահպանվել էին ծածկասալերից երկուսը, իսկ երրորդը հեռացվել էր հողահարթեցման ժամանակ:

Հյուսիս-հարավ ուղղված դամբարանում (չափ.՝ 3x1.8x2.2մ) կմախքն աջ կողքի վրա էր գտնվում, գլխով հյուսիս ուղղված: Ոտքերի և կոնքոսկրի մոտ դրված էին երեք կճուճ և չորս քրեղան, իսկ կիծքավանդակի շրջանում ընկած էին սարդիոնից, թրոնգից, մածուկոց պատրաստված ուլունքներ: Դեմքի առջևում հայտնաբերվեց իլիկի գլուխ (աղ. XIX, 3-11):

Դամբարան № 30 (17-78թ.) - հյուսիս-արևմուտքից հարավ-արևելք ուղղված դամբարանախուցը մասնակիորեն ավերվել էր շինարարության ընթացքում (պահպանված չափերը՝ 1.3x1x0.8մ): Գլխով հյուսիս-արևմուտք, ձախ կողքի վրա գտնվող կմախքի շուրջը դրված էր չորս քրեղան: Երեք այլ քրեղանների, կարասի ու երկու կճուճի բեկորներ ընկած էին ոտնաթաթերի մոտ և երևում էին խրամաափ կտրվածքում: Այդ նյութերի մյուս մասերը փշրվել և նետվել էին խրամատը փորելու ժամանակ (աղ. XX):

Դամբարան № 37 (5-79թ.) - ավերված էր: Հողի կտրվածքում ուրվագծվող պատերի պահպանված մասերը ցույց էին տալիս, թե խցի լայնությունը 1.1մ, իսկ խորությունը 1.5մ է եղել: Պահպանված հատվածից գտնվեց մեկ կճուճ (աղ. XIX, 13):

Դամբարան № 38 (6-79թ.) - նախորդից 8մ հյուսիս գտնվող այս դամբարանը ևս կոսավեր էր (պահպանված էր 0.8մ լայնություն և 1.2մ խորություն ունեցող մի հատված): Դամբարանում գտնվեց մեկ կճուճ (աղ. XIX, 12):

Դամբարան № 43 (11-79թ.) - մեկ սալով ծածկված այս դամբարանն (չափ.՝ 1.2x0.9x1.1մ) ուներ արևելք-արևմուտք ուղղվածություն, ինչը Շիրակավանդում հագվադեպ է բխվում: Աջ կողքի գտնվող և գլխով արևմուտք ուղղված կմախքի գլխի և ոտքերի մոտ դրված էին երկուական ամաններ (XXI):

Դամբարան № 44 (12-79թ.) - հյուսիս- արևելքից հարավ-արևմուտք ուղղված այս դամբարանը (չափ.՝ 4.4x1.6-1.8x1.6մ) ծածկված էր երեք սալով: Վերջիններիս միացման տեղերը խցանված էին մանր ու միջին չափերի քարերով: Սալերից 10սմ խորության վրա գտնվեց փոքր թաս (աղ. XXII, 9), ինկ 25-30սմ խորությունում հայտնաբերվեցին 2-3սմ լայնություն և մոտ 1սմ հաստություն ունեցող փայտերի բեկորներ: Նման բեկորներ մեծ քանակությամբ գտնվեցին դամբարանի արևմտյան հատվածում՝ երկայնական պատերի մերձակայքում: Դրանց միջև հայտնաբերվեց քառակույտի թափք: Ամենայն հավանականությամբ թափքն ունեցել է նշված փայտիկներից կազմված ծածկ, որը թարծրացել է 30սմ թարծրություն, 0.9մ երկարություն և 2-3սմ հաստություն ունեցող կողերի վրա: Թափքի վրա, գլխով հյուսիս, վերջույ-

թները կօկված վրձակում, աջ կողքի պառկած կմախք հայտնաբերվեց: Վերջինիս կոծքավանդակին դրված էր 7սմ լայնություն ունեցող կաշվե գոտի, որի մակերեսը զարդարված էր կոծգամերով ստացված աարբեր պատկերախմբերով: Գոտու տակ հայտնաբերվեցին բրոնզե ծայրապանով ավարտվող փայտե պատյանի մեջ դրված բրոնզե դաշույն և դանակ-քերիչ: Կոնքոսկրի մոտ գտնվեց ոլորուն պոչուկով անվակաձև իր: Թափքի առջև, ուղղահայաց դիրքով կտնգնեցված էր բրոնզե թիթեղներով երեսապատված և առանձին հատվածներում կաշվե փոկերով օղակված լայնալիճ աղեղ, որն ամրողջակտն վրձակում առաջին անգամ է հանդիպում (նկ. 3,4): Դամբարանի կենտրոնում դրված էին տարատեսակ խեցանոթներ, որոնց մոտ հայտնաբերվեցին երկճյուղ տռեղի մնացորդներ: Դատելով պահպանված մասերից, առեղը կազմված է եղել 8-10սմ տրամագիծ և 2.1մ երկարություն ունեցող փայտերից: Լոռեղի անկյունաձև բացվածքում, խեցանոթների կույտի հյուսիսսային կողմում հայտնաբերվեցին երկու երեխայի կմախք: Դրանցից մեկը պառկած էր աջ կողքի վրա և գլխով ուղղված էր արևելք: Ամփոփված գլխի մոտ նետասլաք հայտնաբերվեց: Կմախքներից մյուսը գտնվում էր ձախ կողքի վրա և գլխով արևմուտք էր ուղղված: Երեխաների ոտքերի ոսկորները մրախառնված էին: Դամբարանի արևելյան եատվածում, առեղի առջևում, բացվեցին երկու ձիու կմախքների առանձին մասեր: Ձիերից մեկի գանգի մոտ դրված էին երկու սանձ և բրոնզե կոճակներ: Առեղի առջև գտնվեց կաշվե փոքրիկ տոպրակ, որի մեջ բրոնզե «գուրգ» էր դրված: Վերջինիս անցքում պահպանված էր կաշվի փոկի հանգույց արված ծայրը, իսկ փաստում է այս զենքի գործողության շառավղը կաշեփոկի երկարությամբ մեծացնելու հանգամանքը (*Խնկիկյան Օ.*, 1977, էջ 90): Տոպրակի մոտ կուպարճից պահպանված մասեր հայտնաբերվեցին: Դրանք կաշվով երեսապատված փայտե մասեր էին, որոնց վրա ամրացված էին տարբեր ձևերի բրոնզե թիթեղներ (աղ. XXII, 22-28): Դժբախտաբար իթի խիստ վստ պահպանված վրձակը թույլ չտվեց վերականգնել դրա նախնական տեսքը: Կաշվոց, փայտիկներից և բրոնզե թիթեղներից առաջացած այդ փոքրին կույտում հայտնաբերվեցին վանակատից և բրոնզից պատրաստված նետասլաքներ, որոնցից մի քանիսն ամրացված էին ոսկոից պատրաստված մաքոքաձև ամրակալների մեջ: Լոռեղի ծայրամասում գտնվող հարթ տուպարիկի ձև ունեցող իր: Հայտնաբերված նյութերի շքեղությունն ու ճոխությունը (աղ. XXII) կասկած չեն թողնում, որ պեղված դամբարանը պատկանել է ցեղային ավագանու ներկայացուցչի:

Դամբարան № 47 (15-79թ.) - ծածկասալերը բացակայում էին: Հյուսիս-արևմուտքից հարավ-արևելք ուղղված դամբարանտիպում (չափ.՝ 1.3x0.6x0.8մ) կմախքը գտնվում էր ձախ կողքի վրա, գլխով դեպի հյուսիս-արևմուտք: Գանգի մոտ փոքր քրեղտն էր դրված, իսկ այտոսկոների վրտից բրոնզե օղեր եայտնաբերվեցին: Թևին հազցված էր բրոնզե ապաբանջան, իսկ մատոսկոներից մեկին՝ բրոնզյա օղ (աղ. XXIII):

Դամբարան № 48 (16-79թ.) - գետնի մակերեսին երևում էին երկու սալի առանձին եատվածները: Հարավ-արևմուտքից հյուսիս-արևելք ուղղված դամբարանում (չափ.՝ 2.2x2x1.9մ) աջ կողքի վրա պառկած և գլխով արևմուտք ուղղված կմախքը

հայտնաբերվեց հարավային պատի մոտ: Գանգից ոչ հեռու, դամբարանի հարավ-արևմտյան անկյունում, դրված էր փոքր կարաս, որի մոտ խոշոր եղջերավոր անասունի ազդրոսկո հայտնաբերվեց: Կմախքի ծախ ազդրոսկոի մոտ գտնվեց բրոնզե պատյանի մեջ դրված դաշույն: Վերջիսիս հարևանությամբ եղջյուրից պատրաստված աղեղնաձև իրն էր ու բրոնզե կաթսան: Չորս այլ խեցանոթ գտնվում էին դամբարանի հյուսիսային պատի մոտ: Դրանց տակ, դամբարանի երկայնքով, բրոնզե թերթիկներով երեսպատված աղեղ հայտնաբերվեց: Ամբողջական վրձակում գտնված, 1.68մ թևերի բացվածք ունեցող այս զենքի կորացած հատվածներում ամբացված էին ճ-ձև ելուստներ, որոնց հեռավորությունն իրարից կազմում էր 88սմ (աղ. XXIV և նկ. 5):

Դամբարան № 49 (17-79թ.) - արևելք-արևմուտք ուղղված դամբարանախցում (չափ.՝ 2.5x1.5x1.4մ) մարդու կմախք չհայտնաբերվեց: Չդիտվեցին և դիակիզման հետքեր: Հավանաբար սա հուշադամբարան էր, որի մեջ գտնվեցին խոշոր ու մանր եղջերավոր անասունների ոսկորներ, տարատեսակ խեցանոթներ և սակոաձև ելուստով շքասեղ (սղ. XXV): Տեղում նկարված այս իրի վատ վրձակո թույլ չտվեց այն պահպանել:

Դամբարան № 51 (19-79թ.) - ծածկասալերից մեկն էր պահպանված (դամբ. չափերը 1x0.7x0.8մ, ուղղութ.՝ հյուսիս-հարավ): Աջ կողքի վրա, գլխով հյուսիս ուղղված կմախքի կոծքավանդակի մոտ ընկած էին գարդավահանիս, բից և «գուրգ», իսկ կոնքոսկոի հարևանությամբ հայտնաբերվեցին վեց բրոնզյա նետասլաք (աղ. XXVI):

Դամբարան № 52 (20-79թ.) - մեկ սալով ծածկված այս դամբարանում (չափ.՝ 1.8x1.3x1մ, ուղղութ.՝ հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք) երեխա էր թաղված: Վատ պահպանված կմախքից երևում էր, որ հյուսիս-արևելյան պատի երկայնքով դրված կմախքը պառկած է եղել: Գլխով հյուսիս, աջ կողքի վրա: Կմախքի թիսունքում դամբարանի հարավ-արևմտյան հատվածում, երեք խեցանոթ էր դրված (աղ. XXVII):

Դամբարան № 53 (21-79թ.) - երեք սալով ծածկված այս դամբարանի (չափ.՝ 5.2x2.1x2մ, ուղղութ.՝ հյուսիս-արևմուտքից հարավ-արևելք) արևելյան պատը դեպի դուրս փոքր-ինչ կորանալով բութ անկյուն էր ձևավորում: Դամբարանախցի կենտրոնում, գլխով հյուսիս ուղղված, աջ կողքի վրա գտնվող կմախքի դեմքի առջևում դրված էին չորս քրեդան, իսկ ծնկների մոտ՝ երկու կճուճ և երկու քրեդան: Նյութերից վերջինը, այս ամենաընդարձակ դամբարանախցում գտնվածներից, կոնքոսկոի մոտ ընկած վանակատի ցլեպն էր (աղ. XXVIII, 1-9):

Դամբարան № 54 (23-79թ.) - մեկ սալով ծածկված այս փոքրիս դամբարանախցում (չափ.՝ 1.8x1.6x1.6մ, ուղղութ.՝ արևելք-արևմուտք) աջ կողքի վրա գտնվող և գլխով արևելք ուղղված կմախքի դիմային և ծոծրակային մասերում գտնվեցին կոպիտ տաշած փայտերի երեք բեկոր, իսկ արևելյան պատի տակ լծափայտի մաս էր դրված: Դամբարանախցի արևելյան պատի երկայնքով շարված էր ութ խեցանոթ (XXVIII, 10-18):

Դամբարան № 55 (24-79թ.) - երկու սալով ծածկված դամբարանախցում (չափ.՝ 1.4x0.9x0.9մ, ուղղութ.՝ հյուսիս-հարավ) կմախքը աջ կողքի վրա էր գտնվում և գլխով

հյուսիս էր ուղղված: Կրծքավանդակի մոսպից գտնվեցին մրճիկաձև կախիկ և երկու օղ, իսկ դամբարան դրված հինգ խեցանոթներից երկուսը գտնվում էին հյուսիս-արևելյան անկյունում, մեկը՝ դեմքի առջևում, իսկ վերջին երկուսը՝ կոնքոսկրի մոտ (XXIX):

Դամբարան № 56 (25-79թ.) - մեկ սալով ծածկված այս դամբարանում (չափ. 1x0.7x0.2մ, ուղղուք.՝ հարավ-հյուսիս) կմախք չհայտնաբերվեց: Անմիջապես սալի տակ դրված էրն երեք քրեղան, որոնց մոտ ընկած էին խոշոր եղջերավոր անասունների 23 վեզ (աղ. XXX, 1-3):

Դամբարան № 58 (27-79թ.) - երկու սալով ծածկված դամբարանախցում (չափ. 1.3x0.9x0.9մ, ուղղուք.՝ հարավ-հյուսիս), աջ կողքի սլառկած և գլխով հյուսիս ուղղված, վատ պահպանված կմախքի կիծքավանդակի մոտ գտնվեց որոնգե ռից, իսկ ոտքերի մոտ դրված էրն երկու քրեղան և մեկ կճուճ (աղ. XXX, 4-7):

Դամբարան № 61 (31-79թ.) - մասնակիորեն ավերված դամբարանախցում (չափ.՝ 1.3x0.7x0.9մ, ուղղուք.՝ հարավ-հյուսիս) մարդու կմախք չհայտնաբերվեց: Դամբարանախցի կիներոնում գտնվեցին իրար վրա դրված երկու կմուճ, որոնց մեջ մանր եղջերավոր անասունների ոսկորներ կային (աղ. XXXI, 1-2):

Դամբարան № 62 (32-79թ.) - երկու սալով ծածկված դամբարանախցում (չափ.՝ 1.3x0.8x1մ, ուղղուք.՝ հարավ-հյուսիս) կմախքը ծախ կողքի վրա էր, գլխով ուղղված հյուսիս: Հայտնաբերված երեք կճուճներից մեկի դրված էր դամբարանի հարավային սլառի մոտ, իսկ երկուսը՝ հարավ-արևելյան անկյունում (աղ. XXXI, 3-5):

Դամբարան № 63 (33-79թ.) - այս դամբարանից պահպանված էր 65սմ երկարություն, 0.8մ լայնություն և 0.9մ խորություն ունեցող մը հատված, որտեղ և հայտնաբերվեցին ոտքերի կոտրտված ոսկորներ ու փոքր կարաս (աղ. XXXI, 6):

Դամբարան № 65 (35-79թ.) - վեասվել էր խրամատը բացելու ընթացքում: Դատելով պահպանված մասերից (չափ.՝ 1.08x0.9մ), դամբարանախտուցը ուղղված է եղել հյուսիսից հարավ, որից հյուսիսային հատվածն էր պահպանված: Այդտեղ հայտնաբերվեցին գանգը, կրծքավանդակի և թևերի առանձին ոսկորներ, որոնցից երևում էր, թե կմախքը գլխով հյուսիս է ուղղված եղել: Հյուսիսային պաստի տակ, անմիջապես գանգի մոտ, դրված էրն կճուճ և երեք քրեղան (աղ. XXXII, 1-4):

Դամբարան № 66 (36-79թ.) - պահպանվել էր 0.7մ լայնություն, 0.3մ երկարություն և 0.8մ խորություն ունեցող մը հատված, որի մեջ կիտրված սափոր հայտնաբերվեց (աղ. XXXII, 5):

Դամբարան № 67(37-79թ.) - կիսով չափ ավերված այս դամբարանախցից (պահպանված չափ.՝ 0.7 x0.9x1մ) հայտնաբերվեցին չորս քրեղան (աղ. XXXII, 6-9):

Դամբարան № 69 (39-79թ.) - պահպանված էր 0.3մ երկարություն, 0.6մ լայնություն ունեցող հատված, որտեղից եայտնաբերվեց երկու քրեղան (աղ. XXXII, 10-11):

Դամբարան № 70(1-80թ.) - ծածկասալերից մեկի հեռացվել էր, իսկ մյուսի վրա (չափ.՝ 1.7x1.1x0.3մ) պահպանված էր 0.3մ ընկածություն ունեցող դամբարանաթմբի մի մասը: Դամբարանախցում (չափ.՝ 1.4 x1x1մ, ուղղուք.՝ հյուսիս-հարավ) հայտնաբերվեցին գլխով հյուսիս ուղղված կմախքի վաա սլառայանված մնացորդ-

ներ: Դամբարանախցի հարավային պատի մոտ դրված չորս կճուճներից մեկի մեջ հայտնաբերվեցին մանր եղջերավոր կենդանու ոսկորներ (աղ. XXXI, 7-10):

Դամբարան № 71(2-80թ.) - վնասվել էր հարավային կեսի վերին շերտը: Հյուսիս-հարավ ուղղված դամբարանախցում (չափ. 1.1x1x2մ) կմախքը ծախ կողքի վրա էր գտնվում և գլխով հյուսիս էր ուղղված: Չախ ձեռքի միջնամատին հագցված էր բրոնզե մատանի, իսկ թիակոսկրերի և կոնքի շրջանում ընկած էին մածուկից, սարդիոնից և ոսկուց պատրաստված ուլունքներ: Կրծքավանդակի մոտ հայտնաբերվեցին երկու թոչնածև կախիկ: Դամբարանի արևմտյան պատի մոտ դրված էին երեք խեցանոթ, իսկ հյուսիս-արևմտյան անկյունում՝ քրեղանի ձև ունեցող քամիչ (աղ. XXXII, 12-22):

Դամբարան № 76(7-80թ.) - գտնվում էր Շիրակավանի և Գյումրի-Հոկտեմբերյան մայրուղու միջև ընկած վարելահողերի տարածքում: Անխաթար պահպանված այս դամբարանը (չափ. 1.5x1x0.8մ, ուղղութ. հյուսիս-հարավ) ուներ 7մ տրամագիծ և 0.5մ բարձրությամբ, հող ու քարից կազմված դամբարանաթումբ, որը հեռացնելուց հետո բացվեց երկու ծածկասալ: Աջ կողքի վրա պառկած կմախքը գլխով հյուսիս էր ուղղված: Կոնքոսկրի մոտ հայտնաբերվեց վանակատե մետասւաք, իսկ կծկած ոտքերի թաթերի վրա քրեղան ու կճուճ էին դրված: Թերի վեճակում գտնվող կճուճը բերանքսիվայր էր դրված: Դամբարանախցի հարավ-արևմտյան անկյունում սափող հայտնաբերվեց (սղ. XXXII, ա):

Դամբարան № 77(8-80թ.) - ծածկասալերից մեկն էր պահպանված: Հյուսիս-հարավ ուղղվածությամբ ունեցող այս դամբարանախցում (չափ. 3.5x1.6x1.2մ) հայտնաբերվեց երեք կմախք, որոնցից մեկը երեխայի, երկուսը՝ մեծահասակների: Երեխայի և մեծահասակներից մեկը կմախքները գտնվում էին դամբարանախցի հարավային հատվածում: Հավանաբար դրանք մոր ու զավակի կմախքներ էին, որոնցից մեծահասակի պսակեցված էր ծախ կողքի վրա, գլխով հյուսիս, իսկ երեխայի կմախքը գտնվում էր մեծահասակի թիկունքում և պառկեցված էր աջ կողքի վրա: Մեծահասակի գանգի և կրծքավանդակի շրջակայքում գտնվեցին սարդիոնից, շաղախից ու ոսկե թերթիկներով երեսպատված մածուկե ուլունքներ, ռաժանարարներ և կախիկներ, իսկ կրծքավանդակի վրայից հայտնաբերվեց բրոնզե գլանիկ: Երեխայի մոտ դրված էր չորս խեցանոթ: Մեծահասակներից մյուսի կմախքը դամբարանախցի հյուսիսային մասում էր: Այս կմախքը ևս գլխով հյուսիս էր ուղղված, ռայց պառկեցված էր աջ կողքի վրա: Այս կմախքի կոնքոսկրի մոտից հայտնաբերվեցին դանակ-քերիչ, դանակ և դուր: Դամբարանախցի կենտրոնում, այսինքն կմախքների միջև եղած տարածքում, դրված էր քարայծի չորս արծանիկ և երեք խեցանոթ (աղ. XXXIII):

Դամբարան № 78 (9-80թ.) - ծածկասալերը եռացվել էին դաշտային աշխատանքների ժամանակ: Դամբարանախցում (չափ. 1.4x0.8x1մ, ուղղութ. հյուսիս-հարավ) մարդու կմախք չհայտնաբերվեց: Հարավային պատի մոտ դրված էր հինգ խեցանոթ (աղ. XXXIV, 1-5), իսկ արևմտյան պատի տակ գտնվեցին խոշոր եղջերավոր անասունի առանձին ոսկորներ:

Դամբարան № 80 (11-80թ.) - մեկ սալով ծածկված այս դամբարանախցում (1.4x0.8x1մ, ուղղուբ.՝ հյուսիս-հարավ) կմախքը պառկած էր ծախ կողքի վրա, գլխով հյուսիս: Դեմքի առջևում դրված էր քրեղան, իսկ կրծքավանդակի մոտ ուլունքներ էրն ընկած: Երկու կճուճ և մեկ քրեղան դրված էրն ոտքերի մոտ (աղ. XXXV, 1-6):

Դամբարան № 81 (12-80թ.)- երկու սալով ծածկված դամբարանում (ուղղուբ.՝ հյուսիս-հարավ, չափ.՝ 1.5x0.7x0.8մ) կմախքը աջ կողքի էր պառկած, գլխով ուղղված հյուսիս: Աջ թևին հագցված էր սւպարանջան: Գլխի մոտ դրված էր կճուճ, իսկ կոնքոսկրի հարևանությամբ՝ երկու քրեղան (աղ. XXXV, 7-10)

Դամբարան № 82 (13-80թ.) - պահպանված էր ծածկասալերից մեկը: Դամբարանախցում (չափ.՝ 1.3x0.9x1.2մ, ուղղուբ.՝ հյուսիս-հարավ) կմախքը պառկած էր հյուսիսասյին հատվածում ծախ կողքի վրա, գլխով՝ հյուսիս: Վերջինիս այտոսկրերի վրայից գտնվեց օձագալար պաճուճանքով երկու քունքագարդ: Կրծքավանդակի մոտ ընկած էրն սարսիռներից, շաղախից և րորոնգից պատրաստված ուլունքներ, օղեր, իսկ թևերին ապարանջաններ էրն հագցված: Դամբարանախցի հարավային պասսի տակ դրված է չորս խեցանոթ, որոնցից մեկը (աղ. XXXV, 116) ծածկված էր կափարիչով (աղ. XXXVI):

Դամբարան № 83 (14-80թ.) - հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք ուղղված դամբարանախցում (չափ.՝ 1.2x0.6x0.7մ) կմախքը պառկած էր ծախ կողքի վրա, գլխով ուղղված հյուսիս-արևելք: Դամբարանախցի հարավ-արևմտյան հատվածում հայտնարերվեց երկու կճուճ և քրեղանի ռեկոր (աղ. XXXV, 11-13):

Դամբարան № 84 (15-80թ.) - երկու սալով ծածկված տյս դամբարանախցում (չափ.՝ 1.3x0.8x1մ, ուղղուբ.՝ հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք) կմախքը ծախ կողքի վրա էր գտնվում, ռայց գլխով հյուսիս էր ուղղված: Դամբարանախցի հարավ-արևմտյան պասսի տակ չորս կճուճ էր դրված, իսկ հյուսիս-արևմտյան անկյունում մեկ: Կճուճներից վերջիս երկուսը գտնվում էրն գլխի մոտ (աղ. XXXVII, 1-7):

Դամբարան № 85 (16-80թ.) - այս դամբարանախցում ևս (չափ.՝ 1x0.7x0.7մ, ուղղուբ.՝ հյուսիս-հարավ) կմախքը ծախ կողքի վրա էր, գլխով՝ հյուսիս: Ծնկների մոտ դրված էր երկու քրեղան (աղ. XXXVII, 8,9):

Դամբարան № 88 (1-81թ.) - պահպանվել էր մի փոքր հատվածը, որտեղից գտնվեցիս շքասեղ, ապարանջան և օղ, իսկ դամբարանախցից նետված հողի մեջ ընկած էին կճուճի և երեք քրեղանի ռեկորներ (աղ. XXXVIII, 1-7):

Դամբարան № 89 (2-81թ.) - արևելք-արևմուտք ուղղվածություն ունեցող դամբարանախցից պահպանված էր 0.6x0.6x0.8մ չափերի մի հատված, որտեղից հայտնարերվեց ամրողջական և կոտրատված հինգ խեցանոթ (աղ. XXXVIII, 8-12):

Դամբարան № 93 (6-81թ.)- ամբողջությամբ ավերված այս դամբարանի նյութերը հայտնարերվեցիս և հավաքվեցիս խրամատի եզրին թափված հողի մեջից: Դրանք երկու կճուճի ու մեկ քրեղանի ռեկորներ էին (աղ. XXXVIII, 15-17):

Դամբարան № 94 (7-81թ.) - պահպանված էր արևելյան 0.2x0.8x0.7մ չափեր ունեցող հատվածը, ուր և հայտնարերվեց քրեղանի ռեկոր: Դամբարանախցից թափ-

ված հողի մեջ գտնվեցին քրեղանների ու կճուճի բեկորներ, դաշույն, ապարանջան և երկու օղ (աղ. XXXIX, 1-8ա):

Դամբարան № 95 (8-81թ.) - արևելք-արևմուտք ուղղվածությամբ ունեցող այս դամբարանախցի (չափ.՝ 1.1x0.7x0.3մ) ծածկասալերը բացակայում էին: Կմախքը խիստ վատ էր պահպանված, ինչը և թույլ չտվեց պարզել վերջինիս դիրքը: Դամբարանախցի հարավային պատի հրկայնքով դրված էր երեք քրեղան, իսկ արևելյան պատի տակ՝ երկու կճուճ ու սափոր: Իրերից վերջինը սպիտակ շաղախից կմիքը, գտնվեց կմախքի մոտ (աղ. XXXIX, 9-15):

Դամբարան № 96 (9-81թ.) - արևելք-արևմուտք ուղղված դամբարանախցում (չափ.՝ 1.6x1x1.3մ) հայտնաբերվեցին մի քանի ատամ, ձեռքերի ու ոտքերի առանձին ոսկորներ: Դամբարանախցի արևմտյան պատի տակ ընկած էին քրեղանի ու սափորի բեկորներ (աղ. XXXVIII, 13-14):

Դամբարան № 104 (17-81թ.) - ծածկասալերից մեկն էր պահպանված: Դամբարանախցում (չափ.՝ 3.3x1.5x1.6մ, ուղղութ.՝ հյուսիս-հարավ) հայտնաբերվեց գլխով հյուսիս ուղղված երկու կմախք: Դրանցից մեկի պտռված էր աջ, մյուսը՝ ձախ կողքի վրա: Աջ կողքի պառկածի ծոծրակի մոտ դրված էին սափոր և կճուճ, իսկ կմախքների միջև եղած տարածքում՝ երեք քրեղան և մաքրած և նիհարի մեջ ամբացված նետասլաք (աղ. XL, 1-7):

Դամբարան № 106 (19-81թ.) - այս դամբարանախցում (չափ.՝ 1.8x1.4x0.8մ, ուղղութ.՝ հյուսիս-հարավ) կմախք չեայտնաբերվեց: Չդիտվեցին և դիակիզման հետքեր: Արևելյան պատի մոտ դրված էր 10 խեցանոթ, իսկ դամբարանախցի կենտրոնում հայտնաբերվեց դրի ձև ունեցող երեք քարե գործիք (XLI):

Դամբարան № 108 (21-81թ.) - այս կիսավեր դամբարանախցի (պահպանված չափերը՝ 1.3x0.4x0.3մ, ուղղութ.՝ հարավ-արևելքից հյուսիս-արևմուտք) հարավ-արևելյան տնկյունում գտնվեց (աղ. XLII, 16) ձևն ունեցող քրեղան :

Դամբարան № 113 (26-81թ.) - ծածկասալերից մեկն էր պահպանված: Դամբարանախցի (չափ.՝ 2.5x1.6x1.1մ, ուղղութ.՝ հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք) հյուսիսային մասում գտնվող կմախքը աջ կիողքի էր պառկած, գլխով ուղղված հյուսիս: Ծոծրակի մոտ դրված էր ևս մեկ զանգ: Դամբարանախցի հարավային հատվածում հայտնաբերվեց չորս քրեղան, կճուճ և սարդիոնից ուլունք (XL, 8-13):

Դամբարան № 116 (29-81թ.) - դամբարանախցի կենտրոնական հատվածն էր պահպանված (չափ.՝ 1.1x0.9x1մ), որից երևում էր թե դամբարանախուցը ուղղված է եղել հյուսիս-արևմուտքից հարավ-արևելք: Գլխով հյուսիս-արևմուտք ուղղված կմախքը պառկած էր աջ կողքի վրա: Գանգի մոտ դրված էր երկու կճուճ և մեկ քրեղան, իսկ կինքոսկրի վրա՝ դաշույն: Վերջինին հարևանությամբ, դամբարանախցի հատակին, ընկած էին բրոնզից և վաճառակալից պատրաստված 11 նետասլաք ու ոսկիե հերուն: Կրծքավանդակի մոտից հայտնաբերվեցին եղջյուրից պատրաստված փամիշտածև երկու իր (աղ. XLII, 1-18):

Ավարտելով հետազոտվող դարաշրջանի վաղ փուլին պատկանող դամբարանների քննությունը, նշենք, որ գույքի հարստությամբ առանձնացողները (№№ 15-18,

44, 48, 49, 77) խմբավորված էին դամբարանադաշտի եյուսիս-արևմտյան հատվածում, ինչը և ցույց է տալիս սոցիալական գործոնի դերը թաղման ժամանակ: Չետաքրքիր է և այն հանգամանքը, որ այդ դամբարաններից հայտնաբերված նյութերը բնորոշ են հետազոտվող դարաշրջանի վաղ փուլին: Ինչ վերաբերում է այդ դամբարաններից արևելք և հարավ-արևելք գտնվող դամբարաններին (դրանց գերակշռող մեծամասնությունը շարքային համայնականների է պատկանում), ապա դրանցից եայտնաբերված նյութի տեսականին դրսևորում է ժամանակաշրջանի առաջընթացով պայմանավորված նրբին առանձնահատկություններ, ինչը և դիտվում է նյութի քննության ընթացքում:

2. ՀԱՅՏՆԱԲԵՐՎԱԾ ՆՅՈՒԹԵՐԸ ԵՎ ԴԱԲԱՐԱՆՆԵՐԻ ԹՎԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ձեռքերը ներկայացված են դաշույններով, աղեղներով, նետալաքներով, «զուրգերով»:

Դաշույններ - երեք տեսակիվ ներկայացված բրոնզաձույլ այս գեները ութն են: Առաջին տեսակիվ ենք դասում տերևաձև շեղր և դաստակի ամրացման եամար կարծ, տափակ լեզվակ ունեցողները: Լեզվակների եզրերին հանվածքներ կան, որոնցում, ինչպես այդ երևում է դամբարանադաշտի տարածքից պատահականորեն հայտնաբերված մմուշից (աղ. XLII, 19), բրոնզե թիթեղներ են դրվել դաստակին լրացուցիչ ամրություն ստալու համար: Վեր բարձրացող և կամ ցած թեքվող ուսեր ունեցող սայս մմուշների շեղքերի կենտրոնով ընդերկայնական ողեր են տարված (աղ. XXXIX, 1, XLII, 1): Իրենց նախաձևը դեռևս վաղ բրոնզի դարաշրջանում ունեցող այս դաշույնները վաղ օրինակներից տարբերվում են մի շարք հասկանիշներով (կենտրոնում նեղացող շեղք, ընդերկայնական ող, լեզվակի հանվածքներում բրոնզե երիցներ): Այս դաշույնների զուգահեռներն են Արթիկից, Էլառից, Վանաձորից, Գյումրիից, Սամբավոդից և մ.թ.ա. XIV-XI դդ. թվագրվող այլ հուշարձաններից հայտնաբերվածները (*Խանգադյան Է. Վ.*, 1979, էջ 81, նկ. 112, *Жаңатрян Т.С.*, 1975, էջ 198-199: *Есаян С.А.*, 1966, էջ 61, աղ. XI7: *Пяцхелаури К.Н.*, աղ. XXXI, 10):

Դաշույնների երկիրող տեսակում ենք միավորում չորս մմուշ, որոնք ունեն եռանկյունաձև շեղք և կիսազնդաձև գլխամասով ավարտվող գլանաձև դաստակ: Ըստ դաստակի ձևի, այս տեսակի բաժանվում է երկու տարրերակի: Դրանցից երեքը, որ 1 տարրերակն են ներկայացնում, ունեն ծալված թևիկներով դաստակ, որի կիմտրոնով միջնապատ է անցնում: Լիջնապատի թևիկների միջև զոյացած ազատ տարածության մեջ փայտյա ներդիրներ են դրված, որոնք երկու կողմերից ծածկում են միջնապատի կիսաշրջանաձև գլխինը: Այդ ներդիրները ամրացված են բրոնզյա գոտեկապով (աղ. XIII, 1, 12, XXII, 17): Ինչ վերաբերում է երկրորդ տարրերակին, ապա սրա միաձույլ գլանաձև դաստակի վերին և ստորին հատվածներում եռանկյունաձև անցքեր են բացված (աղ. XXIV, 1): Դաշույններից երկուսն ունեն պատյաններ: Դրանցից մեկի ամբողջությամբ պատրաստված լինելով թերթ բրոնզից, մեկ երեսում զարդարված է տարբեր մեծություն ունեցող եռանկյունաձև անցքերով, մյուսում՝ եորի-

զոնայական և ուղղահայաց տարված սեպածն բացվածքներով ու դրանց միջև սողացող երկգլխանի օծի ուռուցիկ պատկերով (աղ. XXIV, 2): Պատյաններից մյուսը փայտից է պատրաստված եղել, որի բեկորները պահպանված էին եռանկյունաձև բրոնզյա ծայրակալի մեջ: Վերջինս ավարտվում է կոշկածն ելուստով, որից վեր ակնոցաձև ելունդազարդեր են արված. դրանց միջև շեղանկյունաձև պատկեր կա: Ծայրակալի մնացած մասը ուռուցիկ գոտիներով երկու մասի է բաժանված, որոնց միջև բացված են եռանկյունաձև ու շեղանկյունաձև անցքեր (աղ. XXII, 16): Խողովակաձև դաստակով դաշույնների նշված տարբերակները երևան են գալիս ուշ բրոնզի դարաշրջանի I փուլում և լայն տարածվում Հայաստանի և հարևան հանրապետությունների համաժամանակյա հուշարձաններում (տես *Խնկիկյան Օ.Ս.*, 1991, էջ 82-84, աղ. 2):

Առանձին հետաքրքրություն է ներկայացնում դաշույններից վերջինը, որը եզակի է իր տեսակով: Այն իր առանձին մանրամասներով կոկնում է դաշույնների II տեսակը, տարբերվելով, սակայն, ընդհանուր տեսքով: Այս մմուշի ձգված շեղքը երկու երեսներից զարդարված է ցանցկեն գծերով լցված շեղանկյունաձև պատկերների ընդերկայնական գոտիով, իսկ երկնյուղ դաստապանը սահուն անցում է կատարում կենտրոնում լայնացող և ծայրերում գոգավորված դաստակին, որի ծալված թևիկների միջև ստացված շեղանկյունաձև ու եռանկյունաձև տարածություններում ամիացված փայտյա ներդիրները զարդարված են բրոնզե մեխերով, դաստակն ավարտվում է եռանկյունաձև անցքերով զարդարված կիսագնդաձև գլխիկով, դաշույնի փայտե պատյանը, որի միայն մեկ երեսն է պահպանված, զարդարված է բրոնզե մեխերով ստացված երեք շաբքով և խաչաձև պատկերով: Պատյանը ավարտվում է բրոնզե ծայրակալով, որի մակերեսը զարդարված է եռանկյունաձև անցքերով, ինկ ծայրն ունի սկավստակաձև տեսք (աղ. XIV, 6,7): Դաշույնի այս տեսակի ճշգրիտ զուգահեռները մեզ հայտնի չեն. որոշ մամուլություն ունի Կալար-Դաշտից մ.թ.ա. X-IX դդ. նյութերի հետ հայտնաբերվածը: Այն միայն դաստակի ձևով է մման շիրակավանյան մմուշին (*Vanden Berghe*, 1959, աղ. I): Շիրակավանի դաշույնը, սակայն, իր առանձին մանրամասներով կիկնում է տեղական ձևերը: Իրոք, այս մմուշի շեղքի զարդի ոճն ու ձևը առկա է Հառիճի № 44 դամիարանի միզակի վրա: Նույն զարդն ունեն և Արթինից, Կարմիր-բերդից ու Դիլիջանից հայտնաբերված դաշույնները (*Хачатрян Т.С.*, 1975, էջ 112, նկ. 67, էջ 199, նկ. 112: *Арешян Г.Н.*, 1970, աղ. I: Տես և ՀՀ ԱԹ, գույք № 2135/26): Տեղական արմատներ ունի և Շիրակավանի մմուշի դաստապանի ձևը, որի ապացույցն են Լճաշենի մ.թ.ա. XIV-XIII դդ. թվագրվող մմուշները (*Мнацаканян А.Д.*, 1957, էջ 146-153): Այդ ձևը հաղատնում է և հետագայում (Անի, Ակներ, Ծալկա և այլն): Ինչ վերաբերում է դաստակի ծալված թևիկներին, ապա դրանք բնորոշ են ուշ բրոնզի դարաշրջանին: Այս դիտարկիւմները ենթադրել են տալին, որ Կալար-Դաշտի մմուշի արմատները Հայաստանում են:

Նիզակ- ունի վետրածն մարտական ծայր և փոքր-ինչ եեռացած եզրերով, զրեթե ուղիղ խողովակաձև կոթառ: Խոշոր չափերի (43սմ) այս օրինակի խոցող մասի կենտրոնով ընդերկայնական ող է տարված (աղ. XIV, 14): Տարբերվելով դարավերջին բնորոշ միզակներից մի շարք հատկանիշներով, այս օրինակի իր զուգահեռներն է

գտնում մ.թ.ա. XIV-XI դդ. թվագրվող հուշարձաններից հայտնաբերված նյութերի շարքում (Լճաշեն, Կարմիր-րեղ, Գյումրի, Կողր, Այրում, Ենոքավան և այլն: Տե՛ս *Мартыросян А.А.*, 1964, էջ 104, աղ. IX7, էջ 122-123, նկ.49: *Арешян Г.Н.*, 1970, էջ 245, նկ. 33-35: *Есаян С.А.*, 1976, նկ. 8, 44 և այլոք):

Նետասլաքներ - ներկայացված են վանակաափց և ըրոնգից պատրաստված նմուշներով: Վանակասփց պատրաստվածները նշածն են և հիմքում ունեն ուղղանկյունաձև հանվածք (աղ. XIII, 3,4, XXII, 31,33, XL, 2, XLII, 9-12), իսկ ըրոնգյա նմուշները երկու տարրերակով են ներկայացված: Ահաջին տարրերակոն պատկանողները եռանկյունաձև սայրով: սրվող թևիկներով զենքեր են, որոնք ավարտվում են կարծ ու լայն, հիմքում անկյունաձև հանվածք («ծիծեռնակալոչ») ունեցող պոչիկով (աղ. XXII, 30,34,35):

Երկոորդ աւարերակի նետասլաքներն ունեն երկար, աստիճանաբար նեղացող պոչին (աղ. XXVI, 4-8, XLII, 2-8) և նախորդների պես պատրաստված են մրափեղկ կաղապարների մեջ (դրանց մեկ երեսը կոկնում է կաղապարի թուր մանրամասները, իսկ մյուսն ամբողջությամբ հարթ է): Նետասլաքներից մը քանիորի վրա պահպանված ոսկրե մաքրածն ամրակալները ցույց են տալիս այսօրինակ իրերի նշանակությունը (աղ. XXII, 32, XL, 1): Ծիծեռնակալոչ նետասլաքները ներկայումս հայտնի են Լճաշենի և Արթինի՝ մ.թ.ա. XIV-XII դդ թվագրվող դամբարանային համալիրներից (Լճաշենը տե՛ս ԴԶ ԱԹ, գույք ? 2049 / 182,146, իրկ Արթինի նյութերը տե՛ս *Хачатрян Т.С.*, 1975, էջ 181, նկ.89, էջ 201, նկ. 115): Պայմանականորեն նյութերի այս խմբում ենք դասում և ոսկրից պատրաստված փամփշտածն երկու իրերը: Ենթադրում ենք, որ սրանց սնամեջ իրաններում (աղ. XLII, 14,15) փայտե ձողիկներ են ամրացվել և օգտագործվել իրրև նետասլաք:

Աղեղներ- Անդրկովեանի և Առաջավոր Արևելքի համաժամանակյա հուշարձաններում իրենց զուգահեռները դեռևս չունեցող այս զենքերի (մեկի ճշգրիտ ձևն ու չափերը վերցված են տեղում. այն ունի 1.68մ թևերի ռացվածք, մյուսինը կազմում է մոտավորապես 1.72մ) փայտե մրջուկները երեսապատված են ըրոնգե նուրթի թիրեղներից պատրաստված, իրար մեջ հագցված առանձին գլանիկներով: Այդ գլանիկներից ազատ է մնում աղեղի կննտրոնական հատվածը, որը ներճկված տեսք ունի: Աղեղների ծայրերին ամրացված են կոշկածն (աղ. XXII, 13 և տե՛ս նկ. 3, 4) ու կոնաձև (աղ. XXIV, 5 և նկ. 5) ըրոնգյա ծայրակալներ, որոնցում ամրացվել է աղեղի լարը: Աղեղներից մեկի վրա ամրացված են Գ-ձև երկու ըրոնգյա զարդեր: Վերջիններս իրենց զուգահեռներն ունեն Լճաշենի՝ մ.թ.ա. XIV-XIII դդ. թվագրվել դամբարաններում: Հետաքրքիր է այն հանգամանքը, որ Լճաշենում Գ-ձև զարդերը նույնպես ամրացված են եղել ըրոնգե թիթեղով երեսապատված փայտե իրերի թեկորների վրա, որոնք ենթադրաբար սայլի մասեր են համարվել: Նման Գ-ձև իրեր հայտնաբերված են և Հացառատ գյուղի մոտակայքում գտնվող «Գլուր-Սառնա» վայրից, որոնք նույնպես թվագրված են մ.թ.ա. XIV-XIII դդ (*Мартыросян А.А.*, 1964, էջ 110, աղ. X, 2): Նույն ժամանակաշրջանով են թվագրվում և Լոռի Բերդի № 7 դամբարանից հայտնաբերվածները (*Девдзян С.Г.*, 1981, էջ 32-33, աղ.V, 1-3):

Կապարճ - հայտնաբերված են բաղադրամասերը: Դրանց մը մասը բրոնզե թիթեղներ են, որոնք կենտրոնական մասում բարձրանալով ձևավորում են կամրջակաձև մեջք (աղ. XXII, 26-28): Նման մեջք ունի և ռաջոդ թիթեղը, տարբերությամբ որ սա լայն է և եզրերում ատամնավոր (աղ. XXII, 25): Այս իրերի կենտրոնական մասում, կամրջակների մեջ պահպանված են նուրբ տաշած փայտիկներ և կաշվի մնացորդներ: Այս իրերի հետ հայտնաբերվեցին և բրոնզե թիթեղներից պատրաստված 11 կիսախողովակներ, որոնց մեջ պահպանված փայտիկներն ու կաշին ամրացված էին բրոնզե մեխերով (աղ. XXII, 22,23): Սբանց հարևանությամբ գտնվեց բրոնզե լայն թիթեղ, որի մեկ եզրը ծավալած է, իսկ մյուսի վրա փոքր մեխ է պահպանված (աղ. XXII, 24): Այս թիթեղների մոտ գտնվեցին նետերը: Այս բաղադրամասերով ստացված կապարճի ամբողջական տեսքը, սակայն, անհայտ է մնում: Այս տեսակեսից առանձնահատուկ նշանակություն է ստանում արծանիսի (աղ. XIV, 1) ձախ թևատակում տեղադրված ձևավոր կապարճը և հավանական է, որ գտնված թիթեղները ամրացված են եղել փայտերից ու կաշվեց պատրաստված նման բարդ կապարճի վրա: Նման թիթեղներ, մեխերով հանդերձ, հայտնաբերվել են և Լոռի Բերդե համաժամանակյա դամբարաններում:

«Գուրգեր» - երեք մմուշով ներկայացված բրոնզածույլ այս իրերը գնդաձև են և ստորին մասում կարճ ելուստ ունեն: Միջանցին անցքը ստորին մասում շրջանաձև է, իսկ վերինում՝ քառակյուն: Այս իրերից երկուսի մակերեսները հարթ են (աղ. XIII, 2; XXVI, 1), իսկ մեկինը զարդարված է կիսագնդաձև ու քառակյունի ելունդներով, որոնց վրա ցանցապատկերներ են արված (աղ. XXII, 10): Այս զենքերի քարից պատրաստված օրինակները, ինչպես նշվեց, հայտնի են դեռևս վաղ բրոնզի դարաշրջանից, իսկ բրոնզից պատրաստվածները լայն տարածում են ստանում ուշ բրոնզի դարաշրջանի I փուլից: Ինչպես հարթ, այնպես էլ ելունդավոր մակերեսով բրոնզե գուրգեր հայտնի են Լճաշենից, Գավառից, Արթիսից, Ստեփանավանից, Ջեմո-Բողբեից և այլ մ.թ.ա. XIV-VIII դդ. թվագրվող համալիրներից, ինչը մատնանշում է այսօրինակ զենքերի երկարատև գործածությունը (*Мартыросян А.А.*, 1964, էջ 104: *Хачатрян Т.С.*, 1975, էջ 181, 203: *Липцхелаяри К. Н.*, 1979, աղ. VI, IX և այլք): Այդ են փաստում և Վանաձորի ու Մակտրաշենի դամբարաններից հայտնաբերվածները, որոնք թվագրվում են մ.թ.ա. X-VIII դդ. (*Мартыросян А.А.*, 1964, էջ 143, 205: *Ղաֆադարյան Կ. Գ.*, 1941, նկ. 5): Գնդաձև, հարթ և ելունդավոր մակերեսներով գուրգեր հայտնի են բազմաթիվ հուշարձաններից և ընդգրկելով գոյատևման խոշոր ժամանակաշրջան, տոանձին վերցված, կայուն թվագրող նյութ չեն կարող դիտվել:

Աշխատանքի գործիքներ - ըստ կիրառության բնագավառների բաժանվում են տարբեր խմբերի: Դրանցից դուրերը ներկայացված են մի քանի օրինակով: Սրանք կտրվածքում քառակյուն կամ կլոր բրոնզյա ձողեր են, որոնք ավարտվում են կամ երկու կողմից տափակեցված (աղ. XXII, 19,21) և կամ մեկ կողմը տափակեցված, իսկ մյուսը բրգաձև տեսք ունեցող ծայրերով (աղ. XXXIII, 4): Գործիքների այս խմբում ենք դասում և սրված ծայրերով ավարտվողը, որը կտրող էր և բից ծառայել (աղ. XXVI, 3): Նման դրեր, նախատեսված նուրբ փորագրությունների և այլ մտնր աշխա-

տանքների համար, հայտնի են Արթիկի № 3 և Չառիճի № 78 դամբարաններից (մ.թ.ա. XIV-XIII դդ): Նշենք, որ Արթիկի № 3 դամբարանից հայտնաբերված է և հարթ տապարիկ, որը չտարբերվելով լճաշենյան մնուշներից, որոշակի մամուլություն է ցուցաբերում Շիրակավանից գտնվածին: Վերջինս, ինչպես և համեմատաբար վաղ ժամանակաշրջանի մյուս հարթ տապարիկները, առանձնանում է իրանի լայն և աշխատաբերանի զրեթե ուղիղ տեսքով, որով կիշեցնում է Վանաձորի միջին բրոնզեդարյան մնուշը: Այդուհանդերձ Շիրակավանի օրինակը (աղ. XXII, 15) իր ամբողջական տեսքով առանձնանում է մյուսներից: Այդ դաստորվում է վերջինիս նեղ և երկար պոչուկի, ուռուցին պարանագարդ ուսերի ձևերում: Այս մնուշի իրանը զարդարված է եռանկյունաձև ուռուցին զարդերով: Ուշագրավը, սակայն, իրի նեղ և երկար պոչիկի ձևն է, որը հեռավեր մամուլություն է ցուցաբերում Կեսարիայից (մ.թ.ա. III հազ.), Իրանից (Շոշ) ու Պաղեստինից (Գազա) գտնվածների (մ.թ.ա. XVI-XIV դդ) հետ (*Deshayes J.*, 1960, նկ. 756-757, 1042): Հնամենի տեսք ունի և Շիրակավանից գտնված դանակը, որը ուշ օրինակներից առանձնանում է ցած թեքված սուր քթիկի և կննտրոնում կորացող բերանի ձևով (աղ. XXXIII, 2): Այս գծերով Շիրակավանի օրինակը մերժենում է Բելուջիստանից (Շահ-թումբ) մ.թ.ա. II հազ. սկզբով և Պաղեստինից (Գեզեր II) հայտնաբերված, մ.թ.ա. II հազ. կեսերով թվագրվող օրինակներին (*Deshayes J.*, 1960, նկ. 2348, 2639): Գործիքների այս խմբում ենք միավորում և դանակ-քերիչները, որոնք առանձնանում են լայն, ստորին մասում փոքր-ինչ նեղացող հարթ, ռոլոր եզրերից սրված աշխատաբերանով: Վերջիններս լայնացող հիմքի կենտրոնում խողովակաձև դաստակ ունեն, որոնցից մեկի մեջ ամրացվել է սեպաձև անցքերով զարդարված, կիսազնդաձև, բրոնզաձույլ գլխինով ավարտվող փայտե կիթը (աղ. XXXIII, 1): Գործիքներից մյուսի բրոնզաձույլ դաստակի գլանաձև է: Վերջինիս վերին և ստորին հատվածներում եռանկյունաձև անցքեր են բացված, իսկ իրմբում պարանաձև ուռուցին զոտեզարդեր են տարված: Դաստակն ավարտվում է կիսազնդաձև բրոնզե գլխիկով (աղ. XXII, 29), որը բնորոշ են դաշույններին: Նման դանակ-քերիչներ հայտնի են Լճաշենից ու Լոռի բերդի մ.թ.ա. XIV-XIII դդ. թվագրվող դամբարաններից (*Деведжян С.Г.*, 1981, էջ 34, աղ. VII, 12):

Գործիքների վերջին խումբն են կազմում բրոնզից պատրաստված տարբեր չափերի ասեղները (աղ. XXXII, 17, XXXIII, 5,6), ոսկե եերունները (աղ. XI3, XI. II, 13), իլիկի գլուխը (աղ. XIX, 10) և եղջյուրից պատրաստված աղեղնաձև, մեկ երեսը հարթ տաշված և վերին լայնացող մասում անցք ունեցող իրը (աղ. XXIV, 4): Այս նյութերի վաղ նախաձևերը բնակավայրի վաղ շրջանի նյութերի շարքում են:

Սանձեր - բրոնզաձույլ այս միանման իրերը երկուսն են. պատկանում են անվակաձև այտաճաններ ունեցող սանձերի տեսակին: Այտաճանները զարդարված են եռանկյունաձև ու շրջանաձև երեքական եանվածքներով: Ինչ վերաբերում է կամարաձև գլխիկներով ավարտվող շարժական լկամին, ապա դրա երկու ծայրերը միացված են իրար մեջ ներառված օղակների միջոցով (աղ. XXII, 12): Նման սանձեր մ.թ.ա. XIV-XI դդ. թվագրվող նյութերի միջավայրում հայտնի են Լճաշենի № 2, Արթիկի № 79 դամբարաններից (*Мнацаканян А.О.*, 1957, էջ 153: *Хачатрян Т.С.*, 1975, էջ

218), Քվեմո-Սասիրեթի համաժամանակյա գանձից (*Коридзе Д.А.*, 1965, աղ. X), այլ հուշարձաններից: Բնորոշ լինելով ուշ բրոնզի դարաշրջանի առաջին փուլի համար, այս սանձերը առանձին վերցված, ստույգ թվագրող նյութ չեն հանդիսանում, քանի որ հանդիպում են և մ.թ.ա. I հազ. պատկանող համալիրներում (այդ ժամանակաշրջանին է պատկանում և Լոռի Բերդի դամբարաններից մեկում հայտնաբերվածը), իսկ Ալավերդուց (ՀԱՊԹ, գույք, ? 759/3) և Ե.Լալայանի սպեղումներից հայտնաբերվածները (*Լալայան Ե.*, 1931) ՀԱՍարտիրոսյանը թվագրում է մ.թ.ա. II հազ. վերջով (*Мартirosян А.А.*, 1964, էջ 225):

Գոտիներ - երկու օրինակով ներկայացված այս նյութերը պատրաստված են կաշվից, որոնցից պահպանված հատվածների մակերեսները զարդարված են բրոնզյա փոքրիկ կոճակների կիսագնդաձև գլխիկների միջոցով ստացված զանազան պատկերներով: Դրանք մի դեպքում ձևավորում են իրար զուգահեռ տալված հինգ հորիզոնական գծեր (աղ. XIV, 5), մյուսում՝ հորիզոնական երկշաղք եզրագծերի միջև պատկերված եռանկյունիներ, անկյունաձև պատկերներ ու կեռ խաչեր (աղ. XXII, 14):

Կաթսաներ և թաս - բրոնզից պատրաստված երկու կաթսաները միանման են. ունեն դեպի ցած աստիճանաբար լայնացող վիզ, որը շեշտված անցումով միանում է կիսագնդաձև իրանին: Կաթսաներն ունեն երկուական կամարաձև կանթեր, որոնք մի դեպքում ամիացված են շրթին, մյուսում՝ շրթից սկզբելով, իրանին են միանում (աղ. XIV, 2, XXIV, 3): Երկու օրինակների վիա էլ կանթերից մեկը բացակայում է: Կաթսաներից մեկի հեա հայտնաբերված է կիսագնդաձև իրանով բրոնզյա թաս, որի հարթ հաասակը երիցված է ցածր գոտիով (աղ. XIV, 4): Նման կաթսաներ հայտնի են Լճաշենի № 1 և Լոռի Բերդի № 2 դամբարաններից ու թվագրվել են ուշ բրոնզի վաղ փուլով (*Мнацаканян А.О.*, 1957, էջ 149-150: *Деведжян С.Г.*, 1981, էջ 33, աղ. VI, 2): Ավելի ուշ (մ.թ.ա. I հազ. սկիզբ) ժամանակով է թվագրվել Ղըդիր «Բուղա-քար» կոչվեղ վայրից հայտնաբերվածը, որի կտորված կանթը հետագայում փոխվել է այլ ձևի կանթով, ինչը և ցույց է տալիս ամանի սերնդե-սերունդ փոխանցվելը (*Есаян С.А.*, 1976, էջ 142, աղ. 1317): Նման կաթսաներ հայտնաբերված են և Օրխևիից ու Գաղրեկիլի № 10 դամբարանից ու թվագրվում են մ.թ.ա. XIV-XII դդ. (*Пипцхелаури К.Н.*, 1979, աղ. XXI: Նույնի, 1969, աղ. IV): Բրոնզյա կաթսաներ հայտնի են Չովդաղից և այլ հուշարձաններից (*Քեսամանլի Գ.*, 1968, էջ 70), ինչը փաստում է ուշ բրոնզի դարաշրջանի I փուլում բրոնզյա ամանեղենի լայն կիրառությունը: Նույն ժամանակաշրջանի հուշարձաններում (Արթիկի դամի. № 575) իր զուգահեռն ունի և բրոնզյա թասը (*Хачатрян Т.С.*, 1975, էջ 220, նկ. 131), որի արմատները, սակայն, վաղ բրոնզի դարաշրջանում են: Դրա ապացույցն է Մեջվիխսկիից գտնվածը (*Курфтин Б.А.*, 1941, նկ. 17): Թասերի այս տեսակը տեսնում ենք և ուրարտական հուշարձաններում:

Արձանիկներ, պերճանքի առարկաներ և այլ իրեր - բարձր վառախտությամբ և նուրբ աշխատանքի արդյունք հանդիսացող այս իրերը ներկայացված են մի քանի տեսակներով: Դրանցից արձանիկները, նպաստելով նախնյաց աշխարհայաց-

քի նրբությունների ռացիալայտմանը, արվեստի ռիասքանչ նմուշներ են հանդիսանում: Դրանց շարքում առանձին հետաքրքրություն է ներկայացնում մարդու, առյուծի և թռչունների քանդակներից կազմված արձանախումբը, որը ներկայումս եզակի է իր տեսակով: Հանդիսանալով նուրբ աշխատանքի արդյունք, այս նմուշը կազմված է երկաստիճան խարսխածն պատվանդանից, որի ստորին թևերի վրա տեղադրված են թռչունների արձանիկներ, իսկ վերին թևերին՝ իրենց առանցքի շուրջը պտտվող, առանձին պատրաստված հարթակների վրա ամիացված, մարդու և առյուծի քանդակներ: Մարդը, որը ծախ ծեղրում ճառագայթաձև գծերով զարդարված սկավառակաձև վահանին ունի, մերկ է: Այդ մերկությունը, որից երևում է նրա երկնեռ լինելը, չեն ծածկում գալարներով զարդարված զոտին և ուսագոտին, որից և ամիացված է ծախ թևի տակ տեղադրված կապարճը: Ուսակապից ցած երևում է ընդգծված կուրծքը: Մարդու աջ թևը ծալված է արմունկամասում, իսկ ձեռքը բռնուցք է արված, որի մեջ ամենայն հավանականությամբ զենք է եղել, որը պահպանված չէ: Արձանիկի ոտքերին վեր ռարձրացված քթերով կոշիկներ կան, իսկ գլխին սաղավարսի ելուստ է քանդակված: Հանգիստ վեճակում է կանգնած և առյուծը, որի մարմինը զառդարված է եռանկյունաձև անցքերով, իսկ աչքերը, ինչպես և մարդունը, ընդելուզված են երկնագույն շաղախով: Գազանի ժանիքների արանքից փոքր-ինչ դուրս է ցցված լեզուն, իսկ կեոված պոչը ցած է իջնում: Գիշտուչի ոտքերն ավարտվում են չոված մատներով (աղ. XIV, 1): Ամիողջությամբ վերցված, դեռևս միակը հանդիսացող այս արձանախումբը առանձին մանրամասներով կապվում է ինչպես հետազոտվող, այնպես էլ ավելի վաղ ժամանակաշրջանի համանման նմուշներին, ինչը և ցույց է տալիս այս արձանախմբի տեղական արտադրանք լինելը: Այսպես, խարսխածն սկավառակների նմանակները առկա են Լճաշենում, Արթիկում, Լոռի Բերդում և այլն, իսկ զինվորի արձանիկը նմանվում է Լոռի Բերդում ուստնարերվածին: Նույն նմանությունն է դիտվում և Այրումից, Նավուրից, Պառավաքարից հայտնաբերված, բայց ավելի ուշ ժամանակաշրջանի պատկանող գինվորների արձանիկների համեմատական հետազոտության ընթացքում, որը խոսում է դարերից եկող ավանդույթների պահպանման մասին (Եսայի Տ.Ա., 1976, նկ. 146, 148, 149, 151): Խոըն են և առյուծի քանդակի արձանները: Հիշատակենք Վանաձորի դամբարանի գավաթը, Յնոլիի № 2 դամբարանից (Ալազանիի գետաեռնիտ) գտնված առյուծի ուսկա արձանիկի, որը թվագրվում է մ.թ.ա. III հազ. վերջով (Պյոտրովսկի Բ.Բ., 1949, էջ 46-47: Մարտիրոսյան Ա.Ա., 1964, էջ 64-66: Փլլչեղաւրի Կ.Ո., Դեդաբրիշվիլի Ս.Ս., 1979, էջ 15, աղ. 12): Այդուհանդերձ շիրակավանյան նմուշի ամենամոտ զուգահեռը, ձևաբանական առումով և ճաշենից հայտնաբերվածն է, որը թվագրվում է մ.թ.ա. XIV-XIII դդ. (Եսայի Տ.Ա., Մարտիրոսյան Ա.Ա., 1975, էջ 259, աղ. II, 2): Նույն ժամանակաշրջանով է թվագրվում և Մեղրաձորի շրջանտձև ռերանով սակիը, որի մեջքը զարդաըող առյուծի քանդակը կոննում է Երանականի ունուշին (Բյաթով Ա.Ո., 1984, էջ 84): Նույն ժամանակաշրջանի նյութերում են եանդիպում և քարայծերի արձանիկները: Դրանցից մեկը կոնաձև, ստորին մասում եռանկյունաձև անցքերով զարդարված էեճակո վրա ամրացված թրոնգածույլ քանդակ է: Կենդանու մարմնը զարդարված է եռանկյունաձև անցքերով և

ուռուցիկ կամարածն զարդերով (աղ. XXXIII, 26): Արձանիկներից մյուս երեքից երկու-
մի ենակները ստորին մասում սեպիկներ ունեն, ինկ մեկի հենակը թերի է պահպան-
ված (աղ. XXXIII, 23-25): Այս արձանիկների ճշգրիտ զուգահեռն է Արթիկի № 79
դամբարանից հայտնաբերվածը, որը հեղինակը թվագրում է մ.թ.ա. XII-XI դդ. նշելով
միաժամանակ, որ այն, ինչպես և այդ դամբարանից գտնված մյուս նյութերը. «իրենց
մի շարք հատկանիշներով չեն կարող ներառվել այդ խմբի նյութական մշակույթում»
(*Хачатрян Т.С.*, 1975, էջ 217-218, նկ. 129): Իրոք, այս արձանիկների մյուս զուգա-
հեռներն են Լճաշենից և Քվեմո-Սասիրեթից հայտնաբերվածները, որոնք թվագրվում
են մ.թ.ա. XIV-XIII դդ.: Այդ ժամանակաշրջանի նյութերի շարքում են հանդիպում և
թռչնաձև կախիկների վաղ նմուշները: Դրանցից Շիրակավանում հայտնաբերված
են երեքը. երկուսը երկարապոչ, սնամեջ իրանին եռանկյունաձև անցքեր ունեցող
կախիկներ են, որոնց վրի իրմքում օղակ է արված: Կախիկների այս տարբերակի
(աղ. XIII, 3, XXXII, 12) զուգահեռները բազմաթիվ են Հայաստանի և հարակից տա-
րածքների համաժամանակյա հուշարձաններում (Լճաշեն, Արթիկ, Կարմիր-բերդ, Լոռի
Բերդ, Գետաբեկ-Կալաքենո, Բայան, Խաչքուլաղ և այլն): Նույնը չի կարելի ասել
կախիկներից երրորդի վերաբերյալ: Վերջինս կարճ վզով, կլորացող իրանով կախին
է, որի օղակը տեղադրված է կոճքի վրա (աղ. XXXII, 13): Կախիկների այս տարբե-
րակի զուգահեռները եայտնի են Կոբանյան մշակույթին պատկանող հուշարձաննե-
րում: Համեմատության համար իրշատակենք Տլիքից հայտնաբերվածները, որոնց մի
մասը բացված թևիկներ ունի, ինկ մյուսների մոտ դրանք բացակայում են: Այդ նմուշնե-
րի, ինչպես և հյուսիսային Կովկասի այլ հուշարձաններից հայտնաբերված նման-
օրինակ կախիկների համար ընդհանուրը կոճքի վրա տեղադրված օղակն է (*Техов*
Б.В., 1977, նկ. 112, 8-9): Այդ օղակո, Արևելյան Վրաստանից հայտնաբերված օրինակ-
ների վրա (օր. Սամթավրո, Գադրեկիլի, Գուլգուլա և այլն), տեղադրված է գլխի մասում:
Հայաստանի և Կոբանյան մշակույթի միջև եղած կապերը, դիտված է և այլ նյութերի
քննությամբ (տե՛ս *Мартыросян А.А.*, 1964, էջ 82, 123-124), փաստվել են և Շիրա-
կավանից հայտնաբերված բրոնզյա շքասեղներից մեկի ուսումնասիրության ընթաց-
քում: Վերջինս վերին մասում ավարտվում է մեջքին երեք սեպածն ելուստներ ունե-
ցող սակրածն հավելվածով, որից ցած՝ շքասեղի ծողի վրա, օղակ է պատրաստված
(աղ. XXV, 1): Այսօրինակ իրեր հայտնի են Տլիքից և հետազոտողի կողմից թվագրված
են մ.թ.ա. XVI-XIII դդ. (*Техов Б.В.*, 1977, էջ 39-41, նկ. 43): Նման սակրածն ելուստներ
ունեն և Կոբանից հայտնաբերվածները, որոնց ետին մասում, սակայն, թռչունների
կամ կննդանիների քանդակներ են արված (*Уварова Т.С.*, 1900, աղ. XXIX, 3, XXXIX,
7): Սակիածն գարդ ունի և Բայբուրդից գտնվածը (մ.թ.ա. XV-XIV դդ. ըստ *Կ.Ն. Փիցխ-
ելաուրիի* թվագրության), որը Բ.Ա. Կուֆտինը համարում է Առաջավոր Ասիայից եկ-
ող ազդեցությամբ պատրաստված իր (*Куфтин Б.А.*, 1941, էջ 76, նկ. 871): Հեղինա-
կը գտնում է, որ Առաջավոր Ասիային բնորոշ են և կննդանիների քանդակները: Այս
կարծիքին առարկում է Բ. Տելսովը նկատելով, թե կննդանիները քանդակները ամե-
նկին էլ օտար չեն բուն Կոբանյան մշակույթին: Չառարկելով այս դիտողությանը,
մենք հակված ենք սակրածն կախիկների զարդածնը տեսնել հարավից հյուսիս

տարածվող ազդեցության հետևանք, քանի որ սակերը, հանդիսանալով «Կենտրոնաանդրկիվեական» մշակույթի բնորոշ գիմատեստայներից մեկը (*Խնկիկյան Օ.Ս.*, 1981, էջ 136-147), հազվադեպ են հանդիպում Կոբանյան մշակույթում, իսկ սեպածն ելուստներ ունեցող սակերը և դրանց կաղապարները ամենահին էլ եզակի չեն Կուր դետից հարտվ գտնվող հուշարձաններում: Հետևաբար այն հանգամանքը, որ ներկայումս նման շքասեղներ դեռևս Հայաստանում չեն հայտնաբերվել, չի նշանակում, թե Շիրակավանի մոտ չը Կոբանից է Շիրակ թափանցել և կամ թե Կոբանյան մշակույթի ազդեցությամբ է տեղում պատրաստվել: Շիրակավանից հայտնաբերված շքասեղների երկոորդ տարբերակը ոլորում գլխամաս ունի (աղ. XXX, 7, XXXVIII, 3): Այս պարզունակ շքասեղները ուշ բրոնզի վաղ փուլին բնորոշ և լայն տարածում գտած նյութերից են հանդիսանում. դրանց զուգահեռները բազմաթիվ են հետազոտվող ժամանակաշրջանի եուշարձաններում (Արթիկ, Լճաշեն, Ջուլֆա, Խաչքուլաղ, Մաղնիսճալա և այլն):

Նյութերի այս խմբում ենք պայմանականորեն դասում և ոսկրից պատրաստված երկու իր: Դրանցից մեկը քլունգաձև է և կինտրոնում մբջանցիկ անցք ունի (աղ. XXIX, 6), իսկ նյութը վերին մասում քառակող գլխամաս ունի, ուր և միջանցիկ անցք է բացված (աղ. XLII, 13):

Հետազոտվող ժամանակաշրջանի բնորոշ նյութերից են բրոնզե լարից պատրաստված շրջանաձև քունքազարդերը, որոնց մեկ ծայրը օձագալար իջնում է օղակո կենտրոնով: Այս զարդերից մեկի փոքր-ինչ ծռնված է (աղ. XVIII, 5), իսկ մյուս երկուսը նախնական տեսքով են պահպանված (աղ. XXXVI, 1,2): Ջարդերի այս անսակո իր բազմաթիվ զուգահեռներն ունի մ.թ.ա. XIV-XII դդ. թվագրվող հուշարձաններում (Լճաշեն, Արթիկ, Գաղբեկիլի և այլն). ենտազայում այդպիսիները հազվադեպ են հանդիպում: Շիրակավանի հետազոտվող ժամանակաշրջանին պաականող դամբարաններից հայտնաբերված նյութերի շարքում բավական մեծ խումբ են կազմում օղերը, որոնք պատրաստված լինելով բրոնզե լարից կամ թիթեղից, ավարտվում են իրար վրա բերված, մոտեցող կամ հեռացող ծայրերով: Առկա են և պարուրաձև փաթաթված օղեր (աղ. XII, 7, XIII, 8, XVIII, 9-12, XXIII, 2-4, XXIX, 7,8, XXXII, 14-16, XXXVI, 6-9, XXXVIII, 2, XXXIX, 2,8,9): Նշված տարբերակների զուգահեռները բազմաթիվ են բրոնզ-երկաթեդարյան հուշարձաններում: Այս տեսակետից առավել հետաքրքիր են «մեկուկիս պտտաշրջան» ունեցող բրոնզյա օղերը, որոնք Շիրակավանում չորս օրինակիվ են ներկայացված (երեքը գտնվել են շինարարական աշխատանքների ժամանակ): Սրանք ներսից հարթ, իսկ արտաքին երեսից կլորացող, կտրվածքում կիսաշրջանաձև, ձվածիր եզրագծով զարդեր են, որոնք վերին մասում նեղ և բարակ լինելով, աստիճանաբար լայնանում են ստորին եատվածում ու ձևավորում իրար կողքով անցնող թկիկներ (աղ. XXXVI, 10): Իրենց նախաձևը վաղ բրոնզի դարաշրջանում (օր. Շենգավթի զարդը: Տե՛ս *Սարդարյան Ս.Հ.*, 1967, նկ. 452) ունեցող այս օղերը առավել բնորոշ են ուշ բրոնզի դարաշրջանի վաղ փուլին: Հետաքրքիր է, որ նման երևույթ է դիտվում և Կոբանյան մշակույթին պաականող հուշարձաններում: Այս կապակցությամբ Բ.Վ.Տեխովը նշում է, թե չնայած դրանց արմատները մ.թ.ա. III

հազ. մշակույթում են, րայց. «դրանք հաակաւկես մեծ քանակությամբ են հանդես գալիս Կորանյան մշակույթում մ.թ.ա. XIV-XIII դդ.: Հետագայում այդպիսիները առավել սակավ են հանդիպում» (*Դեհով Ե.Ե.*, 1977, էջ 170-171, աղ. 114, նկ. 2-4):

Գոյատևած երկար ժամանակաշրջան են ընդգրկում և տարատեսակ ապարանջաններից կտրվածքում շրջանաձև, մոտեցող ու իրար վրա ռերված ծայրերով ավարտվող օրինակները (աղ. XVI, 7-9, XXX, 8, 10): Դրանց զուգահեռները ռազմաթիվ են ըրոնգ-երկաթի դարաշրջաններին պատկանող հուշարձաններում: Այս առումով ուշագրավ են նույն ձևն ունեցող, րայց արտաքին երեսը թեք կամ ուղիղ գծիկներով գարդարված ապարանջանները (աղ. XXXIII, 1, XXXVI, 3), ինչպես և եղևնաձև գարդ ունեցող, րայց ըրոնգե թիթեղից պատրաստված մուշները, որոնցից մեկի թերի է պահպանված (աղ. XXXVI, 4, 5): Այսօրինակ ապարանջանների վաղ մուշները հայտնի են ուշ ըրոնգի դարաշրջանից և թվագրվում են մ.թ.ա. XIV-XIII դդ. (Արթիկ, Գաղբեկիլի և այլն: Տե՛ս *Խաչատրյան Դ.Տ.*, 1975, նկ. 91, 122: *Քալիքաւրյան Կ. Մ.*, 1979, աղ. XX, 2-3: Մանրամասները տե՛ս *Եսայան Ս.Ա.*, 1964, էջ 83-84): Այս ապարանջանները յայն տարածում են գտնում երկաթի դարաշրջանում (Լոռի Բերդ, Էլաո և այլն): Ասվածից հետևում է, որ ապարանջանների քննված տեսակները առանձին վերցված, ստույգ թվագրող նյութ հանդեսանալ չեն կարող: Նույնը կարելի է ասել և կիսագնդաձև կամ ծալքավոր մակերես ու ետին մասում մեղ կամքակներ ունեցող ըրոնգյա կոճակների վերաբերյալ (աղ. XIII, 5-7, XVI, 6, XVIII, 7-8, XXII, 18-20): Հետաքրքիր է կոճակաձև գարդը, որի եռանկյունաձև անցքերում վայրիկներ են ընդելուզված, ինկ իրի ետին մասում ամբացված ուրում ձողիկի ազատ ծայրը ժղակով է ավարտվում, որը հավանարար կախելու համար է նախատեսվել (աղ. XXII, 11): Այս գարդը հեռավոր մամություն ունի «Կաղնի ծառ» հուշարձանից հայտնարերված մուշի հետ, որը գտնված է մ.թ.ա. I հազ. սկզբով թվագրված համալիրից (*Եսայան Տ.Ա.*, 1976, աղ. 132, 8):

Պերճանքի առարկաների շարքում փոքր խումբ են կազմում ոսկուց ալատրաստվածները: Դրանցից երկուսը սկավառակաձև կախիկներ են: Մեկի մակերեսը գարդարված է սեղմամար ստացված գնդիկների երկու շրջանով, որոնցից մեկը գոտևորում է իրի եզրը, մյուսը՝ կենտրոնական հատվածը: Այդ շրջանների մքն գտնվել տարածքում պատկերված են վեց ծառաձև գարդ, որոնց ըների հակադիր կողմերից մեկական գնդիկներ են արված: Վերջիներս, ինչպես և ծառերը, ստացված են սեղմելու եղանակով: Ծառերի միջև պատրաստված են հատուկ, րարծր կողերով շրջանաձև ըներ, որոնց մեջ շղախ է ընդելուզված: Բներից վերջինը տեղադրված է կենտրոնական շրջանի մեջ (աղ. XXXIII, 17): Կախիկներից մյուսը կազմված է 2.7սմ տրամագիծ ունեցող երկու սկավառակաձև թիթեղներից, որոնց մակերեսները, ինչպես և նախորդ դեպքում, գարդարված են սեղմամար ստացված գնդիկների երկու շրջանով: Այս դեպքում, սակայն, գնդիկներն իրարից հեռու են տեղադրված: Նշված շրջանները միմյանցից անջատված են հոծ շրջանագծով, որը նույնպես սեղմամար է ստացված: Նույն եղանակով է ստացված և իրի կենտրոնական մասը գարդարող կիսագնդիկը: Կախիկե վերին մասում եղած անցքում պահպանված է ոսկե լարից պատրաստված

օղակը: Կախիկը փեղկերի մրջև մածուկ է լցվել, որը և կախիկըն զանգվածեղ տեսք է հաղորդել (աղ. XXXIII, 18, 19): Պատրաստման նույն եղանակն ենք տեսնում և ոսկե թերթիկներով երեսպատված ռաժանսարարների վրա, որոնց մրջուկը կրկրն շաղախն է: Շաղախը երեսպատող ոսկյա թերթիկները լրացուցիչ ամրացվել են ոսկյա թերթիկ-ամրակալներով, որոնցից մեկն անգաղղ է, իսկ մյուս երկուսիկը զարդարված է ոսկյա թելիկով ստացված հասկածն պատկերով: Նման զարդ ունի և կենսորոնական ամրակալը: Ամրակալների միջև եղած տարածությունը զարդարված է ոսկե թելիկով ստացված գալարներով (աղ. XXXIII, 21): Բաժանարարներից մյուսի վրա այդ տարածությունները զարդարված են փորագրմամբ ստացված թեք գծերի ու անկյունների պատկերներով: Վերջիններիս մրջև մնացած հատվածները լցված են կետերով (աղ. XXXIII, 20): Առանձին զեղեցկությամբ, թայց և պատրաստման նրբությամբ են առանձնանում արցունքածն կամ կաթիլածն ականջօղերը: Արանք վերիկ մասում նեղ և ապա աստիճանարար լայնացող ու ստորիկ կեսում կրկրն նեղացող ու սրվող, կտրվածքում շրջանածն շաղախն միջուկներ են, որոնց հակադիր կողմերից ամրացված են ոսկյա նեղ թերթիկներ: Վերջիններս իրի ներքևում խաչածն միանում են: Միացման տեղում ամրացված են ոսկյա զնդիկներ: Ջարդերից երեքի թերթիկները անգաղղ են (աղ. XXXIII, 10), իկկ մյուս երեքի վրա հասիկներ են ամրացված (աղ. XXXIII, 11): Հասիկներով զարդարված կախիկները ստորին մասում ամրացված են երեք, իսկ անգաղղ թերթիկներ ունեցողները՝ մեկական հասիկներով: Թերթիկները իրերի վերիկ մասում ամրացված են հորիզոնական տարված ոսկյա զոտեկապ-թերթիկներով, որոնց մեջ և ամրացված են օղակների ծայրերը:

Ոսկյա զարդերի մյուս նմուշները ուլունքներն են, որոնց մը մասը պատրաստված է ռարակ լարերից, մյուսները՝ թերթիկներից: Լարերից պատրաստվածները պարուրածն փաթաթած խողովակի ու տակառիկը տեսք ունեն, իսկ թերթիկներով պատրաստվածների մրջուկը կրկրն շաղախն է: Արանք զնդածն են ու խորանարդածն (աղ. XXXIII, 22): Գլանիկն տեսք ունի և ոսկե թերթիկից պատրաստված ուլունքներից վերջիկը, որի հակադիր եզրերում չորս պարույրներ են ամրացված (աղ. XXXII, 18): Այս ուլունքի վաղ նմուշը հայտնի է Ֆիլակոսիից և թվագրվում է մ.թ.ա. III հազ. (Barton-Brown T., 1970, էջ 164): Մ.թ.ա. III հազ. II կեսով է Կ.Շեֆթերը թվագրում Տրոյա II հայտնարերվածոր, եասցնելով դրա վերին սահմանը մ.թ.ա. XIXդ. (Schaeffer Cl., 1948, նկ. 1654): Հայաստանում նման ուլունքներ հայտնի են Լճաշենից, Լոռի Բերդից և թվագրվում են մ.թ.ա. XIV-XIIIդդ. (Мяцаканья А.О., 1957, էջ 151: Деvedжан С.Г., 1981, նկ. 27): Նշենք, որ Լճաշենից ու Լոռի Բերդից հայտնաբերված ոսկե զարդերի թվում են և սկավառակածն կախիկներն ու զարդերի մյուս անսակները: Խոսելով Տրոյայից և Կրետե-Միքենյան աշխարհից և ընդեանըապես Առաջավոր Ասիայից (Ալաշա-Հույուկ, Թել-Բըակ և այլն) գտնված խողովակածն ուլունքների մասին, Գ.Չայլըը նշում է, թե. «դրանք ցույց են տալիս ոչ միայն Տրոյայի հարստությունը, այլև նրա առևտրական կապերի լայն ցանցը» (Чайлд Г., 1952, էջ 76-78, 115): Իրավացի է Հ.Ա. Մարտիրոսյանը, երր դիտել է տալիս, թե. «չպետք է զարմանալ Հայաստանից գտնված ոսկե իրերի նման առատության վրա, որովետես այն գտնվում էր պերճ-

անքի նման իրերի արտադրության երկու խոշոր (Միջագետք և Առաջավոր Ասիա-Օ.Խ) կենտրոնների միջև, և նախկինից եկող այդ ձևերն են, որ կրկին հանդիպում են ետլճաշենյան ժամանակաշրջանի մշակույթում (*Мартыросян А.А.*, 1964, էջ 106)»։ Իրոք, գնդաձև ու պարուբազայար ուլունքներ, կախիկներ հայտնի են և Օծունից, Թրիալեթի № 16,17 դամբարաններից (*Դևեջյան Ս.*, 1966, էջ 100-109; *Կուֆտյան Ե.Ա.*, 1941, էջ 99, նկ. 105, 106)։ Դրանց է պատճենում Կարճաղբյուրի դամբարանից հայտնաբերվածը (1974թ.), որը բրոնզից է պատրաստված և գտնվել է մ.թ.ա. VIII-VII դդ. թվագրվող նյութերի միջավայրում (Յ.Յ. Մնացականյանի պեղումներից։ Նյութը հրատարակված չէ)։ Ջարդերի մյուս խումբն են սարդիոնից, շաղախից, բրոնզից ու ծարիրից պատրաստված ուլունքներն ու կախիկները։ Կախիկներից երկուսը ծարիրից են պատրաստված։ Մահիկաձև այս կախիկների օղակները չեն պահպանված (աղ. XXXIII, 13, 14)։ Այս զարդերը նույնպես գոյատևածան լայն ժամանակաշրջան են ընդգրկում։ Դեռևս միջին բրոնզի դարաշրջանից հայտնի այս կախիկները ուշ բրոնզեդարյան նյութերի շարքում հայտնի են Լճաշենից, Լոռի Բերդից, Անիից, Էլադից, Վանաձորից, իսկ Մեծամորի՝ մ.թ.ա. I հազ. շերտում հայտնաբերված է նման կախիկ պատրաստելու կադապար (*Խանզադյան Է., Մկրտչյան Կ., Պարամյան Է.*, 1973, էջ 55, նկ. 78։ *Խանզադյան Է.*, 1979, էջ 111, նկ. 141, աղ. XXVII)։ *Դևեջյան Ս.*, 1966, աղ. I, 3)։ Նման զարդեր հայտնի են Հայաստանիկ սահմանակից հանրապետությունների բազմաթիվ հնավայրերից, ինչը և մատնանշում է դրանց լայն տարածված լինելը։

Հաջորդ խումբն են սարդիոնից, ագաթից, բրոնզից և շաղախից պատրաստված տարատեսակ ուլունքները։ Սարդիոնից պատրաստվածները գնդաձև են (աղ. XVIII, 6, XXXII, 18, XXXV, 6), տակառակաձև (աղ. XVIII, 6, XIX, 11, XXXV, 6, XL, 13) ու «հատած» (աղ. XVI, 10, XIX, 11), իսկ ուլունքներից մեկը վեցանիկտ է, որի կողերով ընդերկայնական ակոսներ են տարված (աղ. XXXIII, 16)։ Վեցանիստ ուլունքները հետազոտվող ժամանակաշրջանի վաղ փուլի բնորոշ զարդերից են և բազմաթիվ օրինակներով հայտնի են Լճաշենից, Լոռի Բերդից, Արթիկից, Գեղարոտից, Կելեփից և մ.թ.ա. XIV-XIII դդ. թվագրվող այլ հուշարձաններից (*Мартыросян А.А.*, 1964, էջ 91, նկ. 43, 3; *Хачатрян Т.С.*, 1975, նկ. 92; *Пипхелаурян К.Н.*, 1979, XXIX, 12)։ Ինչ վերաբերում է սարդիոնից պատրաստված մյուս ուլունքատեսակներին, ապա դրանք գոյատևածան առավել մեծ ժամանակաշրջան են ընդգրկում։ Նույնը կարելի է ասել և բրոնզե թերթիկներից պատրաստված գլանաձև (աղ. XVI, 10, XIX, 11, XXXVI, 13) ու բրոնզից, ծարիրից և շաղախից պատրաստված, կենտրոնական ուռուցիկ խողովակ ունեցող սկավառակաձև ուլունքների վերաբերյալ (աղ. XVI, 10, XVIII, 6, XXXII, 18)։ Խոշոր խումբ են կազմում շաղախից պատրաստվածները։ Սրանց մի մասը շեղանկյունաձև է (աղ. XVI, 10, XVIII, 6, XIX, 11), մի քանիսը երկենոնիկ՝ կողալիս փոքրիկ ելուստներով (աղ. XVI, 10), մյուսները օղակաձև (աղ. XXXV, 5, 6) ու ձողիկաձև են (աղ. XVIII, 6)։ Շաղախից են պատրաստված և գլանաձև ու եռանիկտ ուլունքները, կնիքները։ Դրանց մակերեսները զարդարված են ցանցկեն, խաչաձև հատվող ու եղևնաձև պատկերներ ձևավորող փորագիր զօծերով (աղ. XXXII, 18, XXXVI, 11,

XXXIX, 15): Նկարագրված ուլունքատեսակները հայտնի են բրոնզ-երկաթի դարաշրջանների տարբեր փուլերի հուշարձաններից և մանրամասն հետազոտված են մասնագիտական գրականության էջերում (*Խանգաղյան է.*, 1979, էջ 87-114: *Փիլիպոսյան Ա.*, 1998, էջ 27-30, 64-65 և այլոք): Ուլունքներից վերջինը պատրաստված է ծովային խխունջից (աղ. XXXIII, 12):

Խեցեղեն արտադրանք - ներկայացված է կճուճներով, քրեղաններով, կարասներով և այլ տեսակներով,

Սափորներ - բաժանվում են երկու տարբերակի: Առաջին տարբերակում ենք դասում սափորներից մեկը: Այն գլանաձև բարձր վզով, վերին մակերեսը հարթ կտրած շուրթով և ուսի մասում փքուն իրան ունեցող անոթ է, որի շրթից ուսն է իջնում կանթը: Վերջինս շրթի հետ միացման հատվածում ձևավորում է եռանկյունաձև եարթակ: Անոթի սև փայլեցրած մակերեսը ուսի մասում զարդարված է փայլեցմամբ ստացված ցանցկեն պատկերներով ու եռանկյունաձև դրոշմազարդերով: Այդ պատկերախումբը ստորին մասում սաեմանագծված է փորագիր ալիքազարդերով ու ակոսագծերով, որոնցից ցած ուղղահայաց փայլագծեր են տարված, որոնք և զարդարում են իրանի ստորին մասը (աղ. XXVIII, 10): Այս սափորի կոկնճիմակներն են Աղթիկից, Գաղրեկի թի Ձե 26, 66, ինչպես և Սամթավոյի Ձե 160 դամիարանից հայտնաբերվածները: Այդ նյութերը թվագրվում են մ.թ.ա. XIV-XIII դդ:

Երկրորդ տարբերակին պատկանող սափորները կոկնճելով նախորդի ձևը, զուրկ են կանթից: Հարկ է նշել, որ ձևական ընդհանրությամբ հանդերձ, նկատվում է, որ սափորների մի մասի իրանը կլորացող, ուսի մասում փոքր-ինչ փքուն տեսք ունի (կիկնում է I տարբերակի ձևը), մինչդեռ մյուսների մոտ այն թեթևակի ձգված է. ուսերի թեքվածությունը դեպի ցած ավելի է ընդգծված (աղ. XII, 3, XVI, 3, XVII, 5, XXXII, 5, 19, XXXII, 4ա, 5, 19, XL, 3): Այս սափորների զերակշռող մեծամասնությունն ունի սև կամ գորշ խամիած մակերես. սև փայլեցրած մակերեսը, որը բնորոշ է փքուն իրան ունեցողներին, այս անոթների վրա հազվադեպ է եանդիպում: Ուշադրություն է գրավում և այս անոթների շրթի ձևը, փքուն իրան և սև փայլեցրած մակերես ունեցող սափորներին հաականշական է շրթի վերին մասի հարթ կտրած ձևը, որը միջին րրոնգեդարյան իեցեզործության բնորոշ հաականիշներից է, մինչդեռ երկիրդների շուրթը կլորացող է: Դիտվում է ևս մեկ մանրամասն. եարթ կարած շուրթ, կլորացող (փքուն) իրան և սև փայլեցրած մավերես ունեցող սափորների զարդանախշը (ցանց, անկյունաձև հատվող գծեր, եռանկյունիներ, ուղղահայաց գծեր, լայն ժապավեն) կատարված է րացարձակակես փայլեցման եղանակով (աղ. XII, 4, XIV, 9, XVII, 2, XIX, 3, 12, 13, XXII, 1, 3, XXIV, 6, XXV, 2-11, XXXIV, 2, 3, 5), մինչդեռ խամիած մակերեսով սափորների զարդանախշում զերակշռում է փորագրման եղանակը. փայլեցմամբ արված զարդե այդ անոթների վրա սակավ է հանդիպում (աղ. XII, 3, XVII, 5 փորագիր է): Այս սափորներից առանձնանում են փքուն իրանով անոթները, որոնց սև, գորշ, երբեմն դարչնագույն խամրած մավերեսները (հազվադեպ թույլ փայլեցված) զարդարված են ալիքաձև տարված մեկ-երկու փորագիր գծերով, տկոսներով (աղ. XIII, 13, 14, XIV, 3, 11, XIX, 2, XXXIII, 28, XXXVI, 15): Սափորների այս խումին ունի ինչպես

հարթ կտրած, այնպես էլ կլորացող շուրթ և ձևարանորեն յուրատեսակ մրջանկյալ օղակ է հանդիսանում սև փայլեցրած փքուն և անփայլ, ծգված իրան ունեցողների միջև:

Սափորների քննված տեսակը հանդիսանալով ուշ բրոնզեդարյան մշակույթի բնորոշ նյութերից մեկը, իր ռազմաթիվ զուգահեռներն ունի մ.թ.ա. XV-XI դդ. թվագրվող հուշարձաններում: Մ.թ.ա. XV-XIV դդ. (օր. Լճաշեն, Լոռի Բերդ, Ջենո-Բողրե, Բրիմա-ծղալի և այլն), սակայն, այդ սափորների հետ հանդես են գալիս և երկգույն ու սպիտակ ներկով ընդելուզվածներ, որոնք մ.թ.ա. XIV-XIII դդ. համալիրներում հազվադեպ են հանդիպում: Շիրակավանում ալդախիսիները բացակայում են. հետևաբար Շիրակավանի վաղ խմբի դամբարանները, որոնք գերակշռող մեծամասնությունն են կազմում, կարող են թվագրվել մ.թ.ա. XIV-XIII դդ.: Այդ թվագրությունը հաստատվում է և ռադիոկարբոնային անալիզների տվյալներով: Մելամանի «Պերեբի» հուշարձանից հայտնաբերված, Շիրակավանի նյութերին պատճենող մմուշների հետ գտնված փայայա իրերից վերցված անալիզների արդյունքները ցույց են տվել մ.թ.ա. XIV դ. վերջ - XIII դ. ընկած ժամանակաշրջանը (*Абдушелишвили М.А.*, 1980, էջ 71, աղ. XII-XIII): Այդ ժամանակաշրջանով են թվագրվում և Էճաշենից, Աղթիկից, Կարմոր բերդից, Էլառից, Ն.Գետաշենից և ռազմաթիվ այլ վայրերից հայտնաբերված, սև փայլեցրած մակերես ու փայլեցմամբ ստացված գարդանախշ ունեցող փքուն իրանով սափորները, որոնք ամենկրն չեն տարբերվում շիրակավանյան մմուշներից: Շիրակավանի մր քանի դամբարաններից (№ 23, 76, 95) հայտնաբերված սափորները, սակայն, առանձնանում են մակերեսի խամրած գույնով, փոքագըլու և կամ սեղմելու եղանակով ստացված զարդերով, մ.թ.ա. XII-XI դդ. խեցեղեն արտադրանքին բնորոշ այլ հատկանիշներով (*Мартirosян А.А.*, 1964, էջ 120, 129): Այս անոթների զուգահեռները տեսնում ենք Էլառում, Դիլիջանում, Գյումրիիում, Երևանի մաքրման կառույցների մոտ գտնվող դամբարաններից հայտնաբերված խեցանոթների շարքում (*Խանզադյան Է.*, 1979, էջ 85, աղ. XVII, 3: *Եսայան Ս.*, 1969, աղ. 32 և այլոք), համաժամանակյա այլ հուշարձաններում:

Սափորածն խոշոր անոթներ - ունեն դեպի դուրս կլորացող շուրթով ափսոսվազ գլանաձև կտրծ վիզ և համեմատաբար խոշոր, ուսի մասում փքուն իրան: Այս անոթներից երկուսի փորի վրա երկեւական օղակաձև կանթեր են ամրացված (աղ. XXIX 1, XLI 1). մյուսները զուրկ են դրանցից (աղ. XIII, 9, XV, 4, XVII, 2, XXV, 17, 18): Մնացած մանրամասներում (սև փայլեցրած կամ խամրած մակերեսին ակոսագոտիներ, փորագիր ալիքներ և փայլեցմամբ արված գտրդեր) սափորներին կրկնող այս անոթների զուգահեռները հայտնի են վերը նշված հուշարձաններից: Վերջիններիս շարքում (օր. Գյումրի, Մադնիսճալա, Գաղրեկիլի, Կեղելի և այլն: Տե՛ս *Мартirosян А.А.*, 1964, նկ. 51, էջ 129: *Пицхелаури К.Н.*, 1979, աղ. XIX, 8, XXI, 3, 12, XXII, 5, XXVII, 8, 9, 13, 15, XXIX, 4: *Тушишвили Н.Н.*, 1972, աղ. XXX և այլոք) առկա են և երկու կանթ ունեցողները, որոնք եանդես գալով ուշ բրոնզի դարաշրջանում, լայն ասարածում են գտնում հետագայում:

Ձաղդանափշի ձևերում դիտվող պարզեցումը և ընդհանրապես ավելորդ, լրացուցիչ

աշխատանքից խուսափելու միտումը դիտվում է և խեցանոթների մյուս տեսակների քննության ընթացքում:

ԿՃՈՒԾՆԵՐ - ներկայացված են, այսպես կոչված, «խոհանոցային» և «շքեղ, ճաշասենյակային» տեսակներով, Առաքինները լայնարեբան, դուրս ճկված կլորացող կամ ուղիղ կտրած շրթով, գոգավորվող, սակավ՝ կարճ ուղիղ վզով (աղ. XXXI, 1, 2, XXXV, 12), կլորացող և փքուն իրանով անոթներ են, որոնք ավարտվում են հարթ, երրեմն՝ թույլ կլորացող հատակներով, Դրանց մի զգալի մասի շուրթը, ինչպես և միջին ըրոնգեդարյան նմուշները, ակոսագոտի ունի, որը և կտրվածքին աստիճանի ձև է եաղորդում (աղ. XVIII, 1, XXVII, 2, XXIX, 2, XXXI, 4, 6, XXXIV, 1, XXXV, 11, XXXVII, 2, XXXVIII, 8, XLI, 7, 10): Միջին ըրոնգեդարյան խեցեգործության ավանդույթների հետ է կապվում և շրթի զարդափառումը (աղ. XXXI, 6): Ինչ վերաբերում է լրացուցիչ հարդարանքից զուրկ, սև անփայլ, գորշ կամ բացդարչնագույն մակերեսներին մրի հետքեր կրող այս անոթների զարդարանքին, ապա՝ այն հիմնականում հատիկների շարքն է, ուռուցիկ պարանագարդը, փորագիր ալիքազոտին ու ակոսագարդը: Անոթների հատակները եաճախ զարդարված են փորագիր գծերով կամ հատիկներով (աղ. XI, 7-9, XII, 1, XIV, 12, XV, 1, XVI, 1-2, XVIII, 1, XX, 1, 2, XXI, 1, XXV, 13, 14, XXVII, 2, 3, XXVIII, 6, 16, 17, XXIX, 2, XXX, 4, XXXIV, 1, 4, XXXV, 11, 12, XXXVI, 14, XXXVII, 2, 5, 6, XXXVIII, 8, 9, XXXIX, 3, 10, XLI, 5, 7, 10, XLII, 18), որի արմատները նույնպես միջին ըրոնգի դարաշրջանում են: Այս անոթները հայտնաբերված են հետազոտվող դարաշրջանին պատկանող բոլոր դամբարաններում և իրենց թաղմաթիվ զուգահեռներն ունեն ժամանակաշրջանի տարրեր փուլերով թվագրվող հուշարձաններում: Ինչ վերաբերում է կճուճների երկրորդ խմբին («շքեղ»), ապա սրանք ևս կլորացող կամ փքուն իրանով անոթներ են, որոնք հիմնականում ավարտվում են դուրս ճկվող, կլորացող շուրթով (ուղիղ վիզ ունեցողները հազվադեպ են հանդիպում), որը զուրկ է, սակայն, ակոսագոտուց (վաղ խմբի դամբարաններից հայտնաբերվածների շուրթը վերին մասում հարթ է): Այս անոթների հատակներին թացակայում են հատիկազարդներն ու փորագիր գծերը, իսկ նմուշներից մեկը ռդակսձև սյակ ունի, որը ցածր նստուկի ձևով օղակում է եատակը (աղ. XXXII, ա1): Այս կճուճների սև փայլեցրած (առանձին դեպքերում և անփայլ կամ խամրած, աղ. XX, 3, XXXVIII, 4, XXXII, ա1, XXXIX, 9) մակերեսները զարդարված են մի քանի շարքով տարված ակոսագոտիներով, ալիքներով, թայց գերազանցապես՝ փայլեցմամբ ստացված ուղիղ և անկյունաձև միացող գծափնջերով, երրեմն՝ ցանցապատկերով ու սեպաձև դրոշմազարդերով (աղ. XIII, 11, XVI, 4, XXI, 4, XXV, 12, XXVII, 3, XXVIII, 11, 12, XXXIII, 30, XXXII, 1, XXXV, 2, XXXVII, 1, 7, XL, 4, 8): Անոթներից մեկի վրա փայլագծերի ու ակոսների հետ արված են խումբ-խումբ իջնող մատնեքազարդեր (աղ. XII, 2), իսկ գնդաձև իրանով կճուճներից մեկի գորշ խամրած մակերեսը զարդարված է թեք տարված, միմյանց հաջորդող ճկվածքազոտիներով (աղ. XX, 3):

Արտաքին ձևավորմամբ այս կճուճներից առանձնանում են երկուսը: Մեկը ուսի վրա երեք կանթ ունի և իրանի վերին հատվածում զարդարված է դրոշմելու եղանակով ստացված սեպերի, անվակաձև զարդերի ու գալտրների պատկերներով (աղ.

XXXII, 20), իսկ մյուսը՝ անկյունաձև հատվող գծիկներով, ալիքներով ու մեանդր հիշեցնող գծիկների շարքով: Ուղիղ բարձրացող վզով այս անոթի հակադիր կողմերում երկուական բռնակ-ելուստներ են սամրացված (աղ. XXIV, 9): Այս կճուճի ճշգրիտ գուգահեռներն են Արթիկի I խմբի դամբարաններից հայտնաբերվածները, իսկ դրոշմամբ ստացված սեպիկներ ու շրջանաձև զարդով անոթներ տեսնում ենք ոչ միայն Արթիկովաղ շրջանի դամբարաններում, այլև՝ Կարմբր բերդի, Լոռի Բերդի, Պարբերի, Սամթավոյի, Գադրեկիլիի և մ.թ.ա. XIV-XIII դդ. թվագրվող հուշարձաններից հայտնաբերված նյութերի շարքում, որոնցում կճուճների II խմբին պատկանողները սովորական են հանդիսանում (*Хачатрян Т.С.*, 1975, էջ 190, նկ.97, 98, էջ 221: *Деведжан С.Г.*, 1981, էջ 46-47, աղ. XIV, XVI: *Арешян Г. Н.*, 1979, աղ. I, 9: *Пицхелаури К.Н.*, 1979, աղ. XV, 2, XXIII, 32, XXVIII, 20): Վերջիններիս շարքում հարկ է առանձնացնել մատնեքմամբ զարդարվածը (աղ. XII, 2), որի զուգահեռը Մեծամորի № 1 (1969թ.) համաժամանակյա դամբարանից հայտնաբերվածն է: Խոսելով այդ դամբարանից գտնված նյութերի մասին և մատնանշելով վերջիններիս կուսվող վաղ տարիք ունեցողների հետ, Է.Վ. Խանգադյանը իրավացիորեն ցույց է տալիս, թե այդ դամբարանում (մ.թ.ա. XIII-XII դդ.) հանդես են գալիս և նյութեր, որոնք իրենց զարդանախշով, «օրինակ՝ շեշտված ուռուցիկ իրանով կանելուրազարդ կճուճը», ընդ որում են դասնում ուշ բրոնզի հաջորդ փուլում (*Խանգադյան Է.Վ., Մկրտչյան Կ., Պարսամյան Է.*, 1973, էջ 31, աղ. VIII, 3):

Կարասներ- դեպի դուրս կլորացող կամ կտրած շուրթով ավաքավող այս լայնաբերան անոթներն ունեն ձգված, ուսի մասում փքուն իրան և հարթ հատակ: Կարասների գերակշռող մեծամասնությունը, ինչպես և խոհանոցային կճուճները, առանձնանում է լքացուցիչ մշակումից զուրկ, զորշ կամ դեղնագորշավուն մակերեսով, Այս խմբին պատկանող կարասների ուսերը զարդարված են հավելադիր պարանազարդով կամ պարզ ելունդագուտիներով, ակոսներով, փոքագիր ալիքներով, հատիկներով ու զծերով, որոնք սովորաբար զդակում են և հասակների եզերքը: Մեկ դեպքում առկա է հավելադիր նետաձև զարդ, որի երկու կողմերից գնդիկներ են արված (աղ. XVII, 1, XIX, 9, XX, 1, XXIV, 10, XXV, 20, XXVII, 1, XXIX, 2, XLI, 8, 9, XLII, 17): Կարասների մի մասի շուրթի վրա ակոս է հանված: Կարասների մյուս խումբն ունի սև փայլեցրած կամ որոշ չափով խամբած մակերես: Այս խմբի կարասները զարդարված են ելունդագուտիներով, փորագիր ալիքներով, ակոսներով, որոնք մշտապես ուղեկցվում են փայլեցմամբ ստացված ցանցապատկերներով, անկյունաձև միացող զծերով (աղ. XI, 1, XXV, 19, 21, XXXV, 1, 7). խեցանոթներից երկուսն ունեն ցածր նստուկներով ավարտվող եատակներ (աղ. XI, 1, XXV, 19, 21, XXXV, 1, 7): Փայլազարդ ունեցող կարասները հանդիպում են առավել վաղ տարիքի դամբարաններում, մինչդեռ առաջինները, ինչպես և խոհանոցային կճուճները, առկա են ինչպես վաղ, այնպես էլ ուշ խմբի դամբարանային համալիրներում և իրենց զուգահեռներն ունեն ուշ բրոնզի դարաշրջանի տարրեր փուլերով թվագրվող հուշարձաններում:

Քրեղաններ - իրանի և շուրթի ձևով մի շարք ենթատարբերակների բաժանվող այս ամանները խմրավորում ենք հինգ աարրերակի մեջ: Առաջին տարրերակում

ենք մրավորում դուրս ճկված, կլորացող շուրթով ավարտվող քրեղանները, որոնք իրանի կառուցվածքով երեք ենթատարրերակում են խմբավորվում: Առաջինին պատկանողների իրանը կլորացող է: Հիմնականում սև փայլեցրած մակերես ունեցող այս ամանները զարդարված են ելունդագոտիներով, իրանից հեռու տարված ակոսներով, տարրեր ձևերի փայլանախշ պատկերներով: Վերջիններս լայն ժապավեններ են, ուղղահայաց տարված և կամ անկյունաձև մրացող գծափնջեր (աղ. XI, 2, 4, XII, 6, 8, XIII, 10, 15, XV, 2, XVII, 3, XIX, 1, 5, 8, XX, 5, XX, 13, XXII, 4, 8, 9, XXIV, 8, XXVIII, 3, 5, 13-16, XXIX, 3-5, XXX, 1, 2, 6, XXXII, 2, 3, 6, 11, 21, XXXIII, 31, 32, XXXV, 3, 8, 9, 13, XXXVII, 8, 9, XXXVIII, 6, 7, 11, 13, 15, XXXIX, 4, 6, 12, 13, XL, 5, 7, 9-12, XLII, 16): Այս ենթատարրերակին պատկանող, լայց չափերով խոշոր քրեղանները, առանձին դիպքերում զարդարված են կոճակաձև ելուստներով, թռչունների ու կենդանիների ծեփվածքներով, (աղ. XXII, 6, 7): Այլ մնուշների իրանների հակադիր կողմերում ամրացված են կոճակաձև ելուստներ (աղ. XXV, 22, 23, XXVIII, 13, XXXIII, 29): Պայմանականորեն քրեղանների այս խմբում ենք դասում և քամրչը, որը նույն փոքր չափերի քրեղանն է, որի հատակոն անցքեր են ռացված (աղ. XXXII, 22): Այս ամանների գուգահեռները ռազմաթիվ են մ.թ.ա. XIV-XII դդ. թվագրվող հուշարձաններում:

Քրեղանների քննված տարրերակո II ենթատարրերակը առանձնանում է իրանի շեշտված անցումներով, Այս ամանները գերազանցապես ունեն սև կամ գորշ խամրած մակերես. փայլեցված մակերեսով ամանները համեմատաբար սակավ են հանդիպում: Վերջիններս զարդարված են իրանից հեռու տարված ակոսագոտիներով: Դրանք հանդես են գալիս և խամրած մակերես ունեցողների վրա, որոնք զարդարված են ամանի մակերեսին ալիքավորված տեսք տվող, իրար հաջորդող ակոսագոտիներով, Ջաղղերի վերը մշված մյուս տեսակները այս ամանների վրա խիստ հազվադեպ են հանդիպում և կատարված են ոչ թե փայլեցման եղանակով, այլ՝ սեղմելով (աղ. XI, 10, XX, 4, 9, XXIII, 5, XXVI, 18), որն անժանոթ է վաղ խմբի դամբարաններից հայտնարերված ամանների զարդի ստացման եղանակին: Այս ամանները թե մակերեսի գորշ խամրած գույնով, թե իրար հաջորդող թույլ ակոսագոտիներով, իրենց ճշգրիտ գուգահեռներն ունեն էլլսռի P3 փոսորակի վերին՝ 0.8մ հաստությու ունեցող շերտից հայտնարերված (այն հետագոտողը թվագրում է մ.թ.ա. XII-XI դդ) նյութերի շարքում (*Խանգադյան է.Վ.*, 1979, էջ 80, աղ. XVI, 12) Խուրջին հողերի № 22 դամբարանում, որը հետագոտողի կողմից թվագրված է ուշ բրոնզի դարաշրջանի վերջով (*Eca-gh C.A.*, 1976, նկ. 92, 5) և համաժամանակյա այլ հուշարձաններում: Նշված առանձնահատկությունները թույլ են տալիս Շիրակավանի այդ դամբարանները թվագրել մ.թ.ա. XIII դ. վերջ - XII դ: Վերջիններիս համեմատաբար երիտասարդ տարիքն են մատնանշում և այդ դամբարաններից հայտնարերված մյուս նյութերը: Տվյալ դեպքում նկատի ունենք ոչ միայն խեցանոթների սև, ավելի շուա գորշ խամրած գույնը, այլև՝ թեք ծալքագոտիներով զարդարված կճուճը (աղ. XX, 3), ատամնավոր մակերեսով ապաղանջանը (աղ. XXIII, 1), որոնց գուգահեռները սովորական են մ.թ.ա. XII դ. հուշարձաններում: Նշված առանձնահատկությունները և նյութերի գուգահեռները

թույլ են տալիս IV սենյակի վերին շերտում բացված կիսավեր կառույցը թվագրել մ.թ.ա. XIII դ. վերջ- XIV դ., իսկ VII սենյակե սալահատակի տակ ընկած շերտը՝ մ.թ.ա. XIV-XIII դդ.:

Քրեղանների երրորդ ենթատարբերակում ենք դասում կեղին հատվածում թեթևակի գոգավորվող կողեր ձևավորող ամանը, որը մնացած մանրամասներում կոկնում է վերը քննվածներին (աղ. XIII, 16):

Քրեղանների II տարբերակը իրանի ձևով, մակերեսի գույնով, գարդերի ձևերով ու դրանց ստացման եղանակներով կիկնում է առաջինին, տարբերությունը շրթի սրվող կամ հարթ կտրած ձևն է (աղ. XII, 6, XIV, 10, 13, XVI, 5, XXVIII, 7-8, XXXIII, 27, XXXV, 4, XXXIX, 19, XLI, 4): Պայմանականորեն ամանների այս խմբում ենք դասում ևս երկու քրեղան, որոնցից մեկը օղակաձև կամք ունի (աղ. XVII, 4), իսկ մյուսի շրթի տակից տարված ակոսը ստեղծում է կլորացող և դուրս ճկված շրթի պատրանք (աղ. XX, 10): Այս ամանները ևս սովորական են վերը թվարկված հուշարձաններում և հանդիսանում են հետազոտվող ժամանակաշրջանի բնորոշ նյութերից մեկը:

Քրեղանների մյուս տարբերակները եզակի նմուշներով են ներկայացված: Դրանցից մեկը, որը դասում ենք III տարբերակի մեջ, վերին մասում փքուն իրան և ուղիղ վիզ ունի (աղ. XXI, 2), իսկ սև փայլեցրած մակերեսը զարդարված է ակոսազգափներով և դրանցից վեր տարված փորագիր ալիքագծերով:

Չորրորդ տարբերակում ենք միավորում ամաններից երկուսը: Դրանք նույնպես ունեն թեթևակի կլորացող և վերին հատվածում գրեթե ուղղվաղ կողեր որոնք, այս դեպքում արդեն, ավարտվում են դուրս թեքվող, սրվող շուրթով: Ամաններից մեկն ունի սև անփայլ (աղ. XXXVIII, 5), մյուսը՝ սև փայլեցրած մակերես (աղ. XXXIX, 14):

Հինգերորդ տարբերակում ենք դասում փռված կողերով ամանը, որի դեպի ներս թեք կտրած, հարթ մակերեսով շուրթի վրա թույլ ակոս է հանված (աղ. XXXVIII, 10): Միջին բրոնզի դարաշրջանում իր արմատներն ունեցող այս զարդը, ինչպես տեսանք և այլ ինքնանմանների քննության ժամանակ, հարատևում է և ուշ բրոնզի դարաշրջանում:

Եռոտանի ամաններ - դրանցից մեկը իրանի ձևով կոկնում է քրեղանների հինգերորդ տարբերակը: Արտաքինից սև փայլեցրած, իսկ ներսից խամրած մակերես ունեցող այս ամանի հատակին, որը դրսի կողմից զարդաբլած է համակենտրոն շրջաններով, ոտիկներ են ամրացված: Ամանի հատակը ներսի կողմից զարդարված է սեղմամար ստացված քառանկյունի պատկերով, որի մեջ ամրացված է նույնաձև վանաձառի բեկոր: Ամանի հարթ կտրած շրթի տակ միջանցիկ անցք է արված (աղ. XXVIII, 17): Ինչ վերաբերում է ամաններից երկրորդին, ապա այն կոկնում է կլորացող իրան և դուրս ճկված, կլորացող շուրթ ունեցող կճուճների ձևը: Ամանի շրթի հակադիր կողմերում ամրացված երկու բռնակ-եղուստների վրա միջանցիկ անցքեր կան, որոնք համընկնում են այս ամանի վրա դրված երկաթե կողքերից առանձնացող սեղանաձև թևիկների վրա բացված անցքերին: Կափարիչի սև փայլեցված մակերեսը զարդարված է փորագիր (աղ. XXXVI, 17), իսկ ամանինը՝ փայլեցմամբ սաացված պատկերներով և փորագիր անկյունաձև գծերով (աղ. XXXVI, 16): Իրենց նախաձևը

դեռևս վաղ բրոնզեդարյան հուշարձաններում (օր. Բեյշեսուլթանի XIII-XIV շերտեր) ունեցող այս խեցանոթները (*Mellaart J.*, 1958, նկ.2), որոնք ամենայն հավանականությամբ ծիսական արտոդրությունների ժամանակ են օգտագործվել (այս առումով հետաքրքիր է և վանականի առկայությունը), հետազոտվող ժամանակաշրջանին պատկանող հուշարձաններում սակավ են հանդիպում: Այոպիսիք հայտնի են Արթիկե II խմբի դամբարաններից (*Хачатрян Т.С.*, 1975, նկ.143, 144), իսկ Լոռի Բերդից և այլ վայրերից (օր. Սամթավո, Մելիգելե և այլն) հայտնաբերվածները թվագրվում են մ.թ.ա. XIII-XI դդ. (*Деведжан С.Г.*, 1981, աղ. XVI, 8: *Пяцхелаури К.Н.*, 1973, աղ. LXIX, 1, 23): Հետագայում ամանների այս տեսակը առավել հաճախ է հանդիպում:

Հետազոտված դամբարաններից հայտնաբերված նյութերի քննությունն, այսպիսով, թույլ է տալիս վերջիններս թվագրել մ.թ.ա. XIV-XII դդ.: Ակեհայտ է, սակայն, որ հայտնաբերված նյութերի մի մասը դրսևորում է համեմատաբար ուշ ժամանակաշրջանի խեցանոթներին բնորոշ հատկանիշներ (գորշ կամ սև խամրած մակերես, փորագիր գարդանախշ, թեք ճկվածքների գծեր և այլն), որոնք մատնանշում են դամբարանների մի մասի (օր. №№ 23, 30, 47, 76, 95, 116 և այլն) համեմատաբար երիտասարդ լինելը: Եական է, որ դամբարանների II խումբը տարածվում է I խմբից արևելք և ինչպես կտեսնենք ստորև, ծայր արևելքում գտնվողները կապվում են հաջորդ փուլի նյութերի հետ: Հտշվե առնելով վերը նշված առանձնահատկությունները, հետազոտված դամբարանների վաղ խումբը թվագրում ենք մ.թ.ա. XIV-XIII դդ., իսկ մյուսները՝ XIII-XII դդ. Նշելով միաժամանակ, որ նման բաժանումը որոշ չափով պայմանական է, քանի որ I և II խմբերի միջև եղած անցումը սահուն է և աննկատելի: Այս դեպքում կարևոր նշանակություն է ստանում յուրաքանչյուր դամբարանի տեղադրությունը և տեղին է նշել, որ II խմբի դամբարանները (բացառությամբ № 23 և 76) հիմնականում զբաղեցնում են դամբարանադաշտի կենտրոնական և դիպի արևելք ընկած տարածքները: Ինչ վերաբերում է դրանցից արևելք գտնվող դամբարաններին, ապա վերջիններս սերտորեն կապվելով II խմբի հետ, դրսևորում են հաջորդ փուլին բնորոշ հատկանիշներ: Անմիջական նշենք, որ Գյումրի-Հոկտեմբերյան մայրուղու և նորակառույց երկաթգծի մերձակայքում գտնվող այդ դամբարանները ևս հիմնահողային են: Դրանցից պեղվեցին 15-ը:

Դամբարան № 3 (3-77թ.)՝ երկու սալով ծածկված դամբարանախցում (չափ.՝ 1.1x0.7x0.9մ, ուղղութ.՝ հյուսիս-հարավ) կմախքը թաղված էր ծախ կողքի վրա, գլխով՝ հյուսիս: Դամբարանախցի հյուսիսային մասում կճուճ էր դրված, իսկ ոտքերի մոտ եայտնաբերվեցին երկու քրեղան (աղ. XLIII, 1-3):

Դամբարան № 4 (4-77թ.)՝ հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք ուղղված դամբարանախցում (չափ.՝ 1.3x0.8x0.6մ) կմախքը ծախ կողքի վրա էր գտնվում, գլխով՝ հյուսիս: Դամբարանախցից գտնված վեց խեցանոթներից երկուսը (կճուճ և խնոցի) դրված էին կմախքի ոտքերի մոտ, իսկ դիմային մասում, այսինքն դամբարանախցի արևելյան պատի մոտ՝ երեք քրեղան ու միականթ սափոր: Վերջինիս վզի վերին հատվածը շրթով հանդերձ, կտրված էր (աղ. XLIII, 4-9):

Դամբարան № 6 (6-77թ.)՝ հյուսիս- հտրավ ուղղվածություն ունեցող այս դամ-

բարանախցում (չափ. 1.4x1.1x0.8մ) կմախքը աջ կողքի վրա էր, գլխով ուղղված հյուսիս: Ձախ ծեռքին հագցված էին երեք բրոնզյա ապսրանջան, որոնցից մեկը մակերեսը զարդարուն էր (աղ. XLIII, 19): Կրծքավանդակի մոտ գտնվեցին գլաքարից, ոսկոյից (աղ. XLIII 18բ), կապույտ ապակուց (աղ. XLIII 18ա), սափտակ շաղախից (աղ. XLIII, 18գ) և սարդիոնից (աղ. XLIII, 18դ) պատրաստված ուլունքներ, բրոնզյա դաշույնի շեղբ: Գլխի մոտ դրված էին երկու քրեղան, իսկ ոտքերից ոչ հեռու՝ սկուտեղաձև երկու աման (աղ. XLIII, 10-19):

Դամբարան № 79 (10-80թ.) - երկու սալով ծածկված դամբարանախցում (չափ. 1.3x0.8x1մ, ուղղուք. հյուսիս-հարավ), կմախքը, որից բացակայում էր գանգը, թաղված էր աջ կողքի վրա, սովորականի պես վերջույթները կծկտծ վրձակում: Կրծքավանդակի մոտ հայտնաբերվեցին սարդիոնից, սափտակ շաղախից, ապակենման մածուկից պատրաստված ուլունքներ, վեց ծարիրե կոճակ, իսկ ձախ թևին բրոնզե ապսրանջան էր հագցված: Այս նյութերից բացի, դամբարան էին դրվել վեց քրեղան ու մեկ կճուռ (աղ. XLIV):

Դամբարան № 90 (3-81թ.) - այս կրսավեր դամբարանից գտնվեցին մի քանի խեցանոթների փոքր բեկորներ և գորշ գույնի անփայլ քրեղան (աղ. XLV, 6): Նույն արդյունքները տվեցին և դամբարանադաշտի արևմտյան հատվածին մոտ գտնվող (միակ քրեղանի գուգահեռները II խմբում են) *№ 91(4-81թ) դամբարանի* պեղումները (աղ. XLV, 7):

Դամբարան № 92 (5-81թ.) - ավերված էր դամբարանախցի (չափ. 1.5x0.6x0.8մ, ուղղուք. հյուսիս- հարավ) արևելյան հատվածը: Դամբարանախցի վերգետնյա նշաններն ու սալերը բացակայում էին: Այստեղ թաղված էին չորս կմախք, որոնցից առանձին մասեր հայտնաբերվեցին: Կմախքներից մեկը, որից պահպանված էին գանգն ու կրծքավանդակը, գտնվեմ էր հարավային պատի մոտ: Կրծքավանդակի մոտ թափված էին սարդիոնից ու գորշ նյութից պատրաստված ուլունքներ: Այս կմախքի կողքին հայտնաբերվեց երկրորդը, որը պառկած էր բերանքսիվայր և գլխով ուղղված էր եարավ-արևմուտք: Վերջինիս այտոսկրի մոտ գտնվեց ծարիրից պատրաստված խոշոր ականջժող, որի ծայրերին անցքեր էին բացված: Այս կմախքից բացակայում էին ոտքերի ոսկորները: Կմախքներից երրորդը գտնվում էր դամբարանախցի կենտրոնում և գլխով հյուսիս էր ուղղված: Ձախ կողքի պսակած այս կմախքի ոտքերի ոսկորները երկրորդի կրծքավանդակի տակ էին: Այս կմախքի այտոսկրի տակ գտնվեց յոթ ըրոնգյա ուլունք: Չորրորդ կմախքից պահպանված էին ոտքերի ոսկորներն ու կրծոսկրը. գանգը և կրծքավանդակի մասերը երկի դուրս էին նետվել խբամատը փորելու ընթացքում: Դամբարանիցի հյուսիսային պատի մոտ դրված էր երկու կճուռ (աղ. XLV, 1-5):

Դամբարան № 99 (12-81թ.) - երկու սալով ծածկված դամբարանախցում (չափ. 1.4x1x1մ, ուղղուք. արևելք-արևմուտք) կմախքը գտնվում էր աջ կողքի վրա, գլխով ուղղված արևելք: Հյուսիսային պատի երկայնքով դրված էր երեք քրեղան, որոնցից մեկի թերի էր: Կրծքավանդակի մոտ հայտնաբերվեց սարդիոնե ուլունք և բրոնզե քառակող բիզ, որի վերին մասում պահպանված էր փայտի փոքրիկ բեկոր (աղ. XLV, 8-12):

Դամբարան № 102 (15-81թ.) - հյուսիս-հարավ ուղղված դամբարանախցում (չափ.՝ 1.8x1.5x1մ) կմախքը ծախ կողքի վրա էր գտնվում և գլխով ուղղված էր հարավ, որը հազվադեպ երևույթ է Շիրակավանում: Այտուցների մոտ հայտնաբերվեցին ծարիրե օղեր, իսկ ոտքերի մերձակայքում՝ դամբարանախցի հյուսիս-արևմտյան անկյունում և արևմտյան պատի մոտ դրված էր երեք քրեղան, կճուճ և երկկանթանի անոթ (աղ. XLVI, 1-7):

Դամբարան № 103 (16-81թ.) - արևելք-արևմուտք ուղղված այս դամբարանախցի (չափ.՝ 1.4x1.1x0.8մ) արևմտյան պատի տակ դրված էր երեք կճուճ և դինգ քրեղան (աղ. XLV, 18-15): Դամբարանախցում մարդու կմախք չհայտնաբերվեց: Զգտնվեցին և կինդանիների ոսկորներ: Զդիտվեցին և դիակիզման հետքեր: Ամենայն հավանականությամբ սա հուշադամբարան էր:

Դամբարան № 109 (22-81թ.) - կիսավեր վիճակում գտնվող այս դամբարանախցում (պահպանված չափերը՝ 1x0.8x0.8մ, ուղղութ.՝ հյուսիս-հարավ) կմախքը աջ կողքի էր պատկեցված, գլխով ուղղված հյուսիս-արևմուտք: Դեմքի առջև դրված էին մեկ կճուճ և երկու քրեղան, իսկ ոտքերի մոտ գտնվեց վանակատե ցլեպ (աղ. XLV, 13-16):

Դամբարան № 110 (23-81թ.) - հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք ուղղված դամբարանախցում (չափ.՝ 1.9x0.8x0.8մ) հայտնաբերվեց յոթ խեցանոթ, որոնցից մեկիւմ մարդու թևի ոսկորներ գտնվեցին: Այդ ոսկորներից մեկի վրա հագցված էր թրոնզե ապարանջան: Դամբարանախցի կենտրոնում ընկած էին սև սաթից պատրաստված ուլունք և վանակատի ցլեպ. վերջինիս մեկ եզրը հարդարված էր (աղ. XLVI, 16-25):

Դամբարան № 111 (24-81թ.) - հայտնաբերվեց էլեկտրապան համար փորված փոսորակում: Արտաքին նշաններից զուրկ, վարելահողերի տարածքում գտնվող այս դամբարանից (այն զգալիորեն վնասվել էր աշխատանքների ընթացքում. պահպանված չափերը՝ 1.2x1x0.6մ, ուղղութ.՝ հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք) հայտնաբերվեցին հինգ քրեղանի բեկորներ, որոնք ընկած էին արևելյան պատի տակ (աղ. XLVII, 15-19): Դամբարանախցի պահպանված մասում կմախքի մնացորդներ չհայտնաբերվեցին:

Դամբարան № 112 (25-81թ.) - այս դամբարանախուցը (չափ.՝ 1.5x1.1x0.5մ ուղղութ.՝ արևելք-արևմուտք) գտնվում էր նախորդից 50սմ ցած. դամբարանի հարավ-արևելյան կեսը գտնվում էր № 111 դամբարանի կենտրոնական հատվածի տակ: Կմախքն այստեղ ծախ կողքի վրա էր, գլխով ուղղված հյուսիս: Կմախքը շուրջը դրված էր վեց կճուճ և հինգ քրեղան, իսկ այտուցի վրա ընկած էր ոլորված ծայրեր ունեցող բրոնզե օղ: Կրծքավանդակի մոտից գտնվեցին թրոնզե ասեղ և սարդիոնից պատրաստված ուլունքներ (աղ. XLVII, 1-14):

Դամբարան № 114 (27-81թ.) - վնասվել էր շինարարության ընթացքում (պահպանված չափերը՝ 1.5x1.2x0.4մ, ուղղութ.՝ արևելք-արևմուտք): Բարեբախտաբար անցնող խրամատը առանձնապես շատ չէր վնասել դամբարանախուցը, որի կենտրոնում գտնվող կմախքը ծախ կողքի վրա էր պառկած, գլխով՝ հարավ-արևելք: Դե-

տաքըքիր էր այն հանգամանքը, որ ծեռքերը ոչ թե բարձրացված էին դեպի դեմքը, ինչպես նախորդ դեպքերում, այլ ձգվում էին կմախքի երկայնքով և հանգչում կոնքոսկոի մոտ: Ինչ վերաբերում է ոտքերի ոսկորներին, ապա դրանց դիրքը նախկոնն էր ծնկներում ծալված: Կրծքավանդակո մոտից զտնվեցին դաշույն, սարդիոնից և խխունջներից պատրաստված ուլունքներ, իսկ այտոսկոի մոտ ընկած էին բրոնզյա օդեր: Մատոսկորների վրայից հայտնաբերվեցին բրոնզից և սպիտակ նյութից պատրաստված մատանիներ: Կրծքավանդակո մերձակայքում դրված էր խնոցի, իսկ դամբարանախցի հարավ-արևելյան ու հարավ-արևմտյան անկյունում հայտնաբերվեցին մեկական կճուճ (ադ. XLVIII, 1-9):

Հետազոտված դամբարաններից հայտնաբերված նյութերի գերակշռող մեծամասնությունը անկախ տեսականուց, թե ձևով, թե զարդանախշով և, թե մապերեսի գորշ կամ սև խւսմրած գույնով, ամենևին չի տարբերվում դամբարանների II խմբից հայտնաբերվածներից. կոկոնոթություններից խուսափելու նպատակով չենք ծանբանադրանց քննության վոա: Նշենք միայն, որ այդ նյութերի շարքում են տերևածև շեղբով բրոնզածույլ դաշույնները, օդերն ու տարատեսակ ապարանջանները, սարդիոնից ու շաղախից պատրաստված ուլունքները, քրեդանների զգալի մասը, երկկանթանի անոթները, կճուճները և այլն: Ավելին, առկա է նույնիսկ թույլ փայլանախշ ունեցող մեկ քրեդան (ադ. XLIV, 10), իսկ երկուսի հատակները զարդարված են փայլեցմամբ ստացված խաչածև պատկերներով (ադ. XLIII, 15, 17): Այս նյութերի բնորոշ զարդերից են և փորագիր ալիքները, ակոսները, իսկ խոհանոցային կճուճների շրթերի վոա տեսնում ենք ակոսագոտիները: Այս և այլ հաականիշներ ցույց են տալիս տվյալ խմբում ներառված, կսոուցվածքով նախորդներից ամենևին չզանազանվող դամբարաններից հայտնաբերված նյութերի անմիջական կապը մ.թ.ա. XIII-XII դդ. թվազրվածների հետ: Այդուհանդերձ հայտնաբերված նյութերի շարքում տեսնում ենք և այնպիսի ձևեր ու հատկանիշներ, որոնք անհայտ լինելով նախորդ փուլում, լայն տարածում են ստանում ու բնորոշ դաոնում երկաթի դարաշրջանում: Այտպես, պերճանքի առարկաների շարքում ուշադրություն է զրավում սև զլաքարից պատրաստված խորանարդածև ուլունքը, որի կողերին համակենտրոն շրջաններ են փորագրված: Վերջիններս ընդելուզված են եղել սպիտակ նյութով (ադ. XLIII, 13): Այս զարդածևը, ինչպես անսանք, խոր արմատներ ունի, բայց ուլունքի ընդեանուր տեսքը հիշեցնում է մ.թ.ա. I հազ. սկզբից լայն տարածում ստացած խորանարդածև, ինչ-որ տեղ՝ «դոմինոյածև» ուլունքները, որոնց մականեսները նույնպես զարդարված են փորագիր զծիկներով, համակենարոն շրջաններով (Արթիկ, Նորատուս, Գյումրի, Թեյշեբաինի և այլն: Տես *Мартirosян А.А.*, 1961, էջ 64-66: Նույնի՝ 1964, էջ 210: *Хачатрян Т.С.*, 1975, էջ 243, նկ. 155 և այլոք): Շիրականի նմուշը, սակայն, ի տարբերություն ավելի ուշ շրջանի պատկանողների, զուրկ է կողային զոզավոր հանվածքներից և ընդհանուր ձևով մերձենում է Արթիկոց, Ակներից (Ն.Յա. Մառի պեղումները) և այլ վայրերից հայտնաբերվածներին (*Мартirosян А.А.*, 1954, էջ 85: *Хачатрян Т.С.*, 1975, էջ 243, նկ. 155): Ավելորդ չէ նշել, որ Թումանյանի շրջանի Մամխորի-Կալ կոչվող տեղամասի քարարկղերից մեկում (մ.թ.ա. XI-IX դդ.) հայտնաբերվել են նաև դոմի-

նյառն ուլունքներ (*խանգադյան է.Վ.*, 1979, էջ 109), իսկ Արթիկի III խմբի դամբարաններից հայտնաբերվածների շարքում են և երևկոնիկ ձև ունեցողներ: Վերջիններս առկա են ոչ միայն Շիրակավանի դամբարանալիմ նյութերում (աղ. XLIII, 18բ), այլև րնակավայրի մ.թ.ա. II հազ. վերջ - I հազ. սկզբով թվագրվող շերտից հայտնաբերված նյութերի թվում:

Հետազոտվող ժամանակաշրջանին պատկանող հուշարձաններում եզակի չեն և թերթ բրոնզից պատրաստված, ոլորուն ծայրերով ու զարդարուն մակերեսով ապառանջանները (աղ. XLIII, 19), որոնց զուգահեռները տեսնում ենք ինչպես ուշ բրոնզի, այնպես էլ ավելի երիտասարդ տարիք ունեցող հուշարձաններում (օր. Արթիկ, էլառ և այլն):

Հայտնաբերված նյութերի թվագրության համար առանձնակի կարևորություն չի ներկայացնում և բրոնզյա իրը, որի վերին մասում, ինչպես նշվեց, փայտի բեկոր էր պահպանված (աղ. XLV, 8): Նման իր, ամրացված, սակայն, ոսկրե հիմքի մեջ, հայտնաբերված է և II պեղավայրում մ.թ.ա. II հազ. վերջ - I հազ. սկզբով թվագրվող նյութերի միջավայրում: Բրոնզից պատրաստված նման քառակող ծակիչներ (հավանաբար դրանք շաղափի ծայրակալ են) հայտնի են և հետագա ժամանակաշրջանի հուշարձաններում: Նյութերի թվագրման առումով առավել էական է խեցեղենը, որը հետազոտված դամբարանների ոչ միայն հիմնական, այլ հաճախ՝ միակ նյութն է հանդիսանում: Վերջիններս ներկայացված են նախորդ դամբարաններից հայտնի տեսակներով: Դրանցից սափորը գոալամասում փքուն իրանով միականթ անոթ է, որի գլանաձև, լայնարեբան վիզը թերի է պահպանված: Անոթի կանթը, որը ողող չափով ծնկաձև է, վերին մասում զարդարված է սեղմամբ ստացված, երկու շաղքով տարված շրջաններով, իսկ սև անփայլ մակերեսը՝ ակոսագոտիներով ու փոքագիր ալիքազծով (աղ. XLIII, 9): Շրջանաձև դրոշմազարդը, որը բնորոշ է առավելապես ուշ բրոնզի դարաշրջանի վաղ փուլի խեցանոթներին, հանդիպում է և հետագայում (Մեծամոր, Քեթի և այլն), ինչը և թույլ չի տալիս սոսկ այս հաականիշը հաշվի առնելով № 4 դամբարանից հայտնաբերված նյութերը թվագրել ուշ բրոնզի վաղ փուլով: Այս սափորի, ինչպես և դրա հետ գտնված մյուս խեցանոթների սև կամ գորշ անփայլ մակերեսները (ուշադրություն է գրավում և փոքր կաղասի եղունգանախշը, որը օտար է վեղ շրջանին) հատկանշական են բրոնզի դարաշրջանի ավերտական փուլին, և նշված զարդանախի առկայությունը կարող է մատնանշել նախկինից եկող ավանդույթների հարատևումը: Այդ կապը դրսևորվում է և երկկանթանի ու անկանթ սափորաձև խոշոր անոթների օրինակով (աղ. XLIII, 8, XLVI, 1, XLVII, 8): Վերջիններս, որոնց զուգահեռները Գյումրիից և այլ հուշարձաններից հայտնաբերված նյութերի շարքում են (*Мартыросян А.А.*, 1964, նկ. 51), նախորդներից տարբերվում են թերևս մակերեսի սև կամ գորշ խամրած զույնով, փայլազաբդի բացակայությամբ, տափակ կանթերով: Անոթներից մեկի փորի վրա անցք է բացված: Հավանաբար այս անոթը ևս, ինչպես և աղ. XLVIII, 9, խնոցի է եղել, որոնք հազվադեպ հանդիպելով ուշ բրոնզի վաղ փուլում (օր. Օշական, Պաղերի, Գաղրեկիլի և այլն), լայն տարածում են տառնում երկաթի դարաշրջանում: Վերջիններիս ներքին մակերեսը, սակայն, անհաղթ է (*Ջա-*

чатрян Т.С., 1975, էջ 250), և Շիրակավանի նմուշները նախորդելով մ.թ.ա. I հազ. սկզբով թվագրվողներին, կարող են միջանկյալ օղակ հանդիսանալ: Այս անսակետից առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում և կճուճների որոշ տեսակները, որոնք իրենց նախաձևերը ունենալով ուշ բրոնզի նախորդ փուլերում, լայն տարածում են գտնում երկաթի դարաշրջանում: Տվյալ դեպքում նկատի ունենք խնոցու հետ հայտնաբերված, խոշոր գավաթի տեսք ունեցողը: Վերջինս սև, թույլ փայլեցրած մակերեսով կճուճ է, որի դուրս ճկված շրթից սկսվող և կլորացող իրանի ուսին միացող կանթը կոտրված է (աղ. XLVIII, 8): Անոթների այս տեսակի զուգահեռները բազմաթիվ են մ.թ.ա. I հազ. սկզբով թվագրվող հուշարձաններում (Արթիկ, Օշական, Ռեդկին-լագեր, Անգեղակոթ և այլն) և Շիրակավանի դամբարանից հայտնաբերված, շեշտված առանձնահատկություններ չդրսևորող նյութերն էլ (դաշույն, մատանիներ, ակամքօղեր ևն մասին խոսվել է, իսկ սև ամփայլ մակերեսով և փքուն իրանը թեք, փորագիր գծերով զարդարված կճուճը իր զուգահեռներն ունի ինչպես ուշ բրոնզե դարյան, այնպես էլ երկաթեդարյան հուշարձաններում), թեևս թվագրվելին այդ ժամանակաշրջանով, եթե այդ դամբարանը (№ 114) այլ կառուցվածք ունենար և գտնվեր երկաթեդարյան հուշարձանների խմբում: Վերջիններս, ինչպես կտեսնենք ստորև, զբաղեցնելով քննված դամբարաններից հարավ ընկած տարածքը, այլ կառուցվածք ունեն: Ասվածից հետևում է, որ № 114 դամբարանը կարող է թվագրվել ուշ բրոնզի դարաշրջանի վերջ - վաղ երկաթին անցման ժամանակաշրջանով, որը կարող է համապատասխանել մ.թ.ա. XII դ. վերջ - XI դ. սկզբ ընկած ժամանակահատվածին: Տրված թվագրությամբ չի կարող հակասել և նշված կճուճի առկայությունը. վերջինիս նախաձևերը կարող են հանդիսանալ թբիլիսիի մերձակայքից մ.թ.ա. XIII-XII դդ. թվագրվող նյութերի միջավայրում հայտնաբերվածները, որոնց կանթերը, սակայն, իրանի վրա են (*Абрамшвили Р.М.*, և համահեղինակներ, 1978, նկ. 44, 48 և այլն):

Որոշակե առանձնահատկություններ են դրսևորում և մյուս կճուճները: Դրանցից երկուսը դուրս ճկված, կլորացող շուրթով, կարճ վզով և փորի մասում փքուն իրանով հարթահատակ անոթներ են, որոնցից մեկն ուսին օղակաձև կանթ է ամրացված: Անոթների զորշ, իսամրած մակերեսները զարդարված են անկյունաձև միացող գծախմբերով ու եռանկյունաձև պատկերներով: Այդ զարդերը, սակայն, ստացված են ոչ թե փայլեցման, այլ՝ սեղմելու եղանակով, որն անծանոթ է վաղ շրջանի զարդանախշի ստացման եղանակին (աղ. XLIII, 1, XLVII, 4): Այս դեպքում էական է և դամբարանների շերտազրությունն ու հայտնաբերված նյութերի նմանությունը. № 24 դամբարանից հայտնաբերված քրեղանների գերակշռող մեծամասնությունը չտարբերվելով № 25 դամբարանից գտնվածներից, երևան է բերում մի նոր ձև, որն անծանոթ լինելով վաղ շրջանի խնցանոթներին, հաճախ է հանդիպում այս և զարգացման հաջորդ փուլին պատկանող դամբարաններում: Տվյալ դեպքում նկատի ունենք աղ. XLVII, 19 նմուշը: Նշենք, որ Շիրակավանի նմուշին նման կճուճներ ուշ բրոնզի դարաշրջանի վերջով թվագրվող նյութերի հետ հայտնաբերված են խուրջին-հողեթից և համաժամանակյա այլ հուշարձաններից (*Есаян С.А.*, 1976, աղ. 92, 11), որը միանգամայն համապատասխանում է քննված նյութերի համար առաջարկվող թվագրությանը:

Կճուճներից երրորդը գնդաձև իրանով և իրանից ընդգծված անցումով բաժանվող, ներս հակվող շուրթ ունի: Սրվող շրթի վերին՝ հարթ մակերեսին եռակուս զարդ է տարված: Անոթի սև, թույլ փայլեցրած մակերեսը զարդարված է փորագիր ալիքագծերով, իսկ շուրթի մոտ ամրացված սեղանաձև հարթակը՝ անկյունաձև միացող հատիկների, ավելի ճիշտ՝ հասկաձև գարդերի շարքով (աղ. XLV, 1): Ուշ բրոնզի դարաշրջանում հանդես եկած այսօրինակ անոթները (Լճաշեն, Արթիկ, Պևրերի, Սամտավոռ և այլն) իրենց բազմաթիվ գուգահեռներն ունեն և երկաթեդարյան հուշարձաններում (Արթիկ, Մեծամոր, Ռեդկին-լագեր, Մակարաշեն և այլն): Նման անոթ հայտնաբերված է և Շիրակավանի ընկավայրի վաղ երկաթի դարաշրջանին պատկանող շերտից:

Ուշ բրոնզի վերջ - վաղ երկաթի դարաշրջանի սկզբով թվագրվող նյութերի շարքում իրենց գուգահեռներն ունեն և քրեդանները: Վերջիններս ներկայացված են ինչպես մախկինից հալոնի, այնպես էլ նոր ձևերով: Սոաքիների շարքում են կլորացող շուրթ, իրանի սահուն կամ շեշտված անցումներ ունեցող ամանները: Դրանք զարդարված են մեկ կամ երկու շարքով տարված ակոսագոսփներով, հազվադեպ՝ փորագիր ռազմաշար ալիքներով (աղ. XLIII, 4-6, 14, 15, XLIV, 7-10, XLV, 7, 10, 11, 15, XLVI, 3-5, 14, 21-25, XLVII, 10-18): Սև, գորշ, հազվադեպ դեղնակարմրավուն ու դարչնագույն անփայլ և կամ թույլ փայլեցրած մակերեսով այս ամանների, ինչպես և դրանցից չտարբերվող միսկ քամիչի (աղ. XLVII 12) քննության վոա կոկին ծանրանալու հարկ չկա: Նշենք միայն, որ դրանց թվում տեսնում ենք և այնպիսիները, որոնց արտաքին ու ներքին մակերեսները զարդարված են սեղմամոր ստացված ուղղահայաց (աղ. XLIII, 2, 3) և կամ թեք տարված փորագիր գծերով (աղ. XLVII 14, 15), որոնք մ.թ.ա. XII-XI դդ. խոցանոթների ընդորոշ գծերից են (*Мартыросян А.А.*, 1964, էջ 117-120): Ուշադրություն է գրավում և այն հանգամանքը, որ առանձին օրինակների իրանը, ինչպես և Գոլովինոյի № 6 դամրարանից և համաժամանակյա այլ հուշարձաններից հայտնաբերվածների մի մասը, ստորին հատվածում թեթևակի ներս է գոգավերվում, հասկանիշ, որը դիտվում է և Արթիկի առաջին խմրից հայտնաբերվածների վրա: Ժամանակաշրջանի եուշարձանների համար նորույթ չեն և փոված կողերով սկուռեղաձև ամանները (աղ. XLII, 16, 17), որոնք լավագույնս կապվելով մախորդ փուլի դամրարաններից հայտնաբերված համանման նյութերի հետ, սովորական են և երկաթեդարյան եուշարձաններում:

Դուրս ճկված կլորացող շուրթ, իրանի ընդգծված անցումներ ունեն և քրեդաններից մյուս երկուսը. մեկն սև անփայլ մակերեսը մատնեքազարդ է (աղ. XLIV, 6), իսկ մյուսը վերին հատվածում թույլ ելունդագոտու և թեթևակե ներճկելու միջոցով ստացված ձևավորված կողեր ունի: Այս ամանի սև մակերեսը թեթևակո փայլեցված է (աղ. XLIV, 5): Զննված ամանների, ինչպես և Շիրակավանից հայտնաբերված մյուս նյութերի թվագրության համար կարևոր են Մեծամորի շերտագրական փոսորակից ստացված արդյունքները: Նշված փոսորակի II շերտում հայտնաբերվել են ոչ միայն մատնեքազարդ քրեդաններ, այլև՝ համակենտրոն շրջանով զարդարված, ինչպես և շիրակավանյան մուշների ներս հակվող շուրթեր ունեցող կճուճների ձևը հիշեցնող ամաններ: Այդ շերտը, որտեղ առկա են քրեելու եղանակով սաացված զարդանախշ

ունեցող խեցանոթներ, թվագրվում է մ.թ.ա. XII-Xդդ. (*Խանգադյան Է.Վ., Մկրտչյան Կ., Պարսամյան Է.*, 1973, էջ 32-37, նկ. 41, աղ. IX, 2,5):

Այդ ժամանակաշրջանի հուշարձաններում իր վաղ զուգահեռներն ունի և գորշ անփայլ մակերես, կտցածն դուրս թեքված շուրթ և ցածր նստուկ ունեցող քրեղանը: Վերջինիս շրթի վրա միջանցիկ անցք ունեցող բռնակ-ելուստ է ամրացված (աղ. XLV, 6): Վաղ երկաթեղարյան հուշարձանների համար սովորական այս ամանները իրենց արմատներն ունեն ուշ բրոնզեղարյան նյութերի շարքում: Այս տեսակետից հետաքրքիր է և Իջևանից հայտնաբերվածը (մ.թ.ա. XII-XIդդ.): Այն, ինչպես և այդ դամբարանից հայտնաբերված մյուս խեցանոթները, շիրակավանյան մոնուշների սլես, զարդարված է սեղմամբ ստացված անկյունաձև միացող և ուղղահայաց տարված զծերով (*Եսայն Տ.Ա.*, 1976, էջ 105, նկ. 89): Միականթ քրեղաններ հայտնի են և Լժբիկի II խմբի դամբարաններից (*Խաչատրյան Տ.Ս.*, 1975, նկ. 139):

Ուշ բրոնզ - վաղ երկաթեղարյան հուշարձաններում (Լժբիկ, Պոպլուզ-Գաշ, Օշական և այլն: *Եսայն Տ.Ա.*, 1976, աղ.2312: *Եսայն Տ.Ա., Կալանթարյան Ա.Ա.*, 1988, աղ. LXIII, 7, LXVI, 8: *Պապուրյան Կ.Ս.*, 1975, նկ. 105) իրենց զուգահեռներն ունեն և ցածր իրան, իրանից շեշտված անցումով առանձնացող, ուղիղ կողով (աղ. XLV9) և կիսագնդաձև, վերին մասում աստիճանաբար դուրս թեքվող իրան ունեցող քրեղանները: Վերջիններս, ի տարբերություն առավել վաղ տաբիք ունեցող մոնուշների, ավարտվում են սրվող շուրթով: Առկա են դեպի դուրս թեթևակի կլորացող շուրթ ունեցողներ (աղ. XLV, 14, XLVI, 11-13, 15, XLVII, 19): Ամանների այս տեսակները լայն տարածում են ստանում վաղ երկաթի դարաշրջանում: Քննված նյութերն, այսպիսով, շարունակելով ուշ բրոնզեղարյան ավանդույթները, երևան են բերում նոր հատկանիշներ, որոնք բնորոշ են դառնում վաղ երկաթի դարա-շրջանում: Նշված առանձնահատկությունները և բերված զուգահեռները մատնանշում են քննված նյութերի տեղը ուշ բրոնզի վերջվաղ երկաթի սկիզբ ընկած ժամանակաշրջանում, որը կարող է համապատասխանել մ.թ.ա. XII-XIդդ. ժամանակահատվածին: